УКРАІНА.

НАУКОВИЙ

ТА

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ IV

ОКТЯБРЬ

1907.

У КИЇВІ
1907.

Од редакції.

Журнал «Украина», як відомо нашим читачам, видається як продовження журнала «Кіевская Старина», через що має право лічити свій вік 26 годами життя. Поки видавалась «Кіевская Старина», вона ставила своїм *raison d'être* найголовнійше те, що вона була на всю Російську Україну єдиним органом, який, в межах спроможності, виявляв собою оффіціально вивішений стяг української інтеллігенції. Минаючи ті услуги, які цей журнал зробив за 25 год свого істнування для розроблення науки українознавства, ми підкреслюємо найголовнійше показанний тільки що мотив через те, що вести науковий журнал силами окремих людей, як з матеріального боку, так і з літературного, без запомоги яких-небудь інстітуцій і товариств, особливо в таких важких обставинах життя, яке випало на долю України, — це діло настільки трудне, що тільки і можно було продержати його 25 год, маючи на увазі його ідейну сторону, а почасти й політичну. Коли в останні часи явилась спромога цей національно-український стяг виставити більш широко і яскраво; коли стало можливим видавати спеціально-українські часописі і засновувати українські товариства, «Кіевская Старина» мала право сказати: «нынѣ отпущаеши» і передати свої обовьязки українському суспільству, яке получило змогу вести своє національне діло по далеко просторійшому шляху. Год назад «Кіевская Старина» так і зробила: вона, закінчивши 25 год свого видання, заявила, що

надалі виходити вже не буде. Але не зовсім. Год назад ще не були забезпечені на нашій Україні ті дуже поважні сторони життя національного, які звязуються з завданням наукової роботи над своєю рідною країною. Год назад вже видно було, що більш-меньш забезпечена літературно-публіцістична робота, бо вже зьявились на Вкраіні такі журнали, як «Нова Громада», «Літературно-Науковий Вістник» та цілий ряд часописів — тиждневих, щоденних; зьявились вже і такі інституції, як «Просвіти» (в Київі, Одессі, Чернигові і ін. городах), — але не було ще чисто-наукової української інституції, яка взяла-б на себе завдання працювати на ниві наукових дослідів над всіми сторонами життя в своїому краї. Ось через що ми не рішились зовсім припинити видання «Кіевской Старины», а тільки зробили пробу трошки реформувати її і обьявили на 1907-й рік видання «Україні», як протяг «Кіевской Старины». Найголовнійше ми хотіли додержати в «Україні» традицію «Кіевской Старины» що до наукового змісту її, а разом з тим, бажаючи дати нашим читачам і де-які відомості про біжучі справи в житті України, ми поставили в журналі і другий отділ — публіцістичний, далеко меньший, ніж перший. За цей рік виникли нові обставини життя: склалося в Київі «Українське наукове товариство», яке тепер твердо вже стало на ноги і яке, звичайно, прийме на себе ролю оборонця всіх наукових потреб рідного краю. Ось через що ми думаємо, що тепер весь той тягар, який лежав на плечах поодиноких людей, мусить перейти на плечи суспільства; ми віримо, що коли силами і працею невеличкого гуртка окремих одиниць можно було 26 год, в часи лихоліття, провести наукову українську часопись, то далеко краще буде йти це діло, як що воно стоятиме в звязку з роботою цілого наукового товариства, та мабуть і не єдиного поки що, бо — сподіваємось — зьявляться незабаром і по других городах нашої України такіж самі українські наукові інституції. Ось через що редакція «України» цим годом закінчить видання свого журнала; доведе його до кінця року і з словами «quod potui feci», передасть дорогеє для всій України діло українським

науковим силам, додаючи щире бажання: «faciant meliora potentes».

Обовьязком своїм покладаємо оповістити, що на той год ми наміряємось викінчити дрюкування «Українського словаря», який буде розісланий всім передплатникам на Словарь при «Украіні». Два перших тома повинні вийти разом в початку 1908 року, а останні два томи вийдуть до кінця того-ж року. Хто передплачує в цьому році «Україну», одбере всі чотири тома за ціну 5 руб., а хто підпишется тільки на «Словарь», одбере його за 7 руб.; після вихода в світ усіх 4-х томів, ціна буде побільшена.

Історія української драми.[1]

V *(далі)*.

Повний заголовок драми Ф. Прокоповича такий: «Владиміръ славено-россійскихъ странъ князь и повелитель отъ невѣрія тмы въ свѣтъ евангельскій приведеній Духомъ Святымъ отъ І. Хр. 988, нынѣ же въ Православной Академіи Могилянской Кіевской на позоръ россійскому роду отъ благородныхъ россійскихъ сыновъ, добрѣ здѣ воспитуемыхъ, дѣйствіемъ, еже отъ піитъ нарицается трагекомедія, лѣта Господня MDCCV, іюля 3 дня показаній» [2]). Написано її — і в цьому *нова* одзнака другого періоду драми — славяно-українською мовою, якою і взагалі написані «всі серьозні драми XVIII віку» [3]). Названо її трагедокомедією, який термін і став предметом уваги декількох учених. Після визначення Прокоповича, «трагікомедія, чи, як назива Плавт «Амфітріона», трагодокомедія є мішаний рід драматичної поезії з трагедії і коме-

---

[1]) Див. № 9.

[2]) Рус. драм. произв. т. II.

[3]) Энеида—И. Житецкаго—стор. 96.

дії, цеб-то такої, в якій смішне та забавне мішається з поважним та зрушливим, і особи незначні з знаменитими» [1]).

В «трагедокомедії Прокоповича—каже тамже Тихонравов—елемент поважний урівноважується комічним, так само як в старому київському мираклі про Олексія божого чоловіка,—важливе враження, утворене на глядачів аскетичними подвигами святого, гамується веселим інтермедієм, що виставля гульню мужиків на панському весіллі». З приводу цієї назви д. Петров висловився, що Ф. Прокопович «запровадив невживаний до нього в київській академії рід драматичних творів—трагекомедію, в якій перемішувались високі предмети з низькими, а таким чином в драматичних творах дав місце і звичайним появам життя» [2]).

Тихонравов заперечує цьому твердженню й каже: «але в старіших з відомих нам київських драм Олексій божий чоловік ми вже знаходимо мішанину «предметів високих з низькими та виображення сцен звичайного життя». Ці сцени заводив у драму до Прокоповича і св. Димитрій Ростовський». В старіших з тих, що дійшли до нас, підручниках піітики (1637 року), які вживались у київській коллегії, вже мається розділ de comedia et tralicomedia» [3]).

Таке заперечення Тихонравова не можно одначе визнати слушним. Що мішанина поважного з жартівливим стрівається і до Прокоповича, це безперечно, але данний факт не може служувати зброєю проти думки д. Петрова. Річ в тому, що згадана мішанина стрівається до Прокоповича в першому періоді нашої драми лише випадково: вона віщує тільки другий прийдешній період, коли та мішанина стане правилом. І заслуга Прокоповича складається не з того, що він перший запровадив у пись-

---

[1]) Трагекомедія—стор. 72.

[2]) Труды кіев. дух. акад.—1866, ноябрь,—стор. 368; 372.

[3]) Трагикомедія—стор. 72.

менство згадану мішанину, а з того, що він перший дав новій літературній формі теоретичну підвалину, зробив з трагікомедії правило і дав зразок для наступних українських драматургів. Утворена відповідно классичній теорії і являючись тіпічною драмою для другого періоду її розвою, трагікомедія Прокоповича мусить виявляти по змісту мішанину свіцького й релігійного елементів, а по формі—наслідування зразкам античним. І дійсно, «Владимир» є драмою, що гостро визначається від пьєс першого періоду своєю новиною. Після визнання Тихонравова, трагекомедія Феофана «Владиміръ» далеко відступа од типа тих драм московської славяно-греко-латинської академії, що по рабському відроджували форми та заходи західної шкільної драми» [1]).

«В виборі змісту для своєї шкільної драми Прокопович теж декілька відступив од звичая київської і московської академичної сцени. В київській академії, до і по Феофані, зміст шкільних пьєс переважно брали з Святого Письма і з житій святих; в московській, поруч з цим стародавнім змістом середневічної драми, висунувся зміст панегиричний: шкільний кін Москви спитувався овладати сучасними політичними подіями. Прокопович черпає зміст своєї пьеси з старої руської історії. Обираючи предметом своєї шкільної пьеси—«Повѣсть объ обращеніи ко Христу равноапостольного князя Владиміра», Феофан зоставався, відай, вірним звісному кругу сюжетів київської драми; він лиш оживляв церковну тему своєї драми внесенням симпатій місцевих, національних, історичних» [2]). Але тут же видко і античний вплив.

«З життя великого князя Володимира Феофан обрав для сценічної вистави один лише епізод—приняття ним христіянства.

В цьому випадку він був вірний тому правилу своєї теорії поезії, зарідки якого знайшов у піітиці Арістотеля: «особливо

---

[1]) Трагікомедія—стор. 63.

[2]) ibid. стор. 66.

треба знати, що в трагедії не слід виставляти в дії ціле життя якоїсь особи або навіть хоч би й одну подію, але закінчену на протязі багатьох місяців чи літ, але тільки одну подію (unam actionem), та ще таку, що могла б одбутись на протязі двох і багато трьох день». Так звана єдність часу уже визначила обсяг дії в трагікомедії Прокоповича і зробила необхідним внесення в шкільну драму довгих оповідань про події, що скоїлись за коном, поза визначеним піітикою реченцем».

«Коли дія трагедії» — каже Феофан, — «залежить од багатьох попередніх, то вони передаються в оповіданні якої-небудь особи» [1]).

«Історичні подробиці, внесені в розбирану пьесу, досить нечисленні: це залежало, з одного боку, від убогого стану руської історичної науки на початку XVIII віку, а з другого,—від того, що Прокопович, через свою літературну теорію, мало наддавав їм значіння в поетичному творі». Це видко з того місця його піітики, де, розвиваючи де-які твердження Арістотелевої піітики, він в своєму підручнику характеризує відзнаку поета від історика» [2]).

Розвій дії по актам теж відповідає виголошеній Прокоповичем античній теорії. В своїй драмі він мав на меті намалювати «внутрішню боротьбу Володиміра перед приняттям христіянства і його троїсту звитягу над ворожими для нової релігії силами». Між иншим, «Володимир»—«розвива ті ж самі думки, що Феофан роскрив у проповіді на день св. Володимира, повторюючи при тому дослівно вирази церковного навчення» [3]).

З того ж навчення видко, що згадані ворожі сили суть: «міръ, плоть и діаволъ» [4]). Одним із завдань красномовства Про-

---

[1]) Трагикомедія—стор. 67.
[2]) ibid—стор. 68.
[3]) ibid—стор. 74.
[4]) ibid—стор. 72.

копович поставив «виклад подвигів знакомитих мужів нашої батьківщини та церкви, щоб дізнались нарешті пустіші, які благоговіють тільки перед своїми байками вороги наші, що не безплідні на лицарство наша батьківщина й наша віра». Феофан показав на те ж завдання і своїй трагікомедії, завважаючи в прологові до неї, що вистава оповідання про поривання великого князя Володимира до християнства «и мѣсту сему прилично, и свойственно слышателямъ мнится быти: приличенъ образъ есть дому господина, свойственная память сыномъ отшедшаго далече отца своего: се же и домъ Владиміровъ, се и Владимірова чада, крещеніемъ святымъ отъ него рожденная» [1]).

Як же виконано було це завдання перш за все згідно з теорією Прокоповича про техніку драми? Обертаючись до вивчення цієї техніки, ми бачимо [2]) «в трагікомедії Прокоповича двоїстий пролог: так званий пролог комедії, що лежить по-за дією пьеси і склада просту до неї передмову, і протазіс трагедії, що обійма першу дію всієї драми. В протазісі Феофан уміща ту частину фабули, що має в собі істоту виображеної події: схвильований звісткою, що Володимир наміряється впровадити в Київі закон Христовий і зважується роспочати боротьбу з дияволом, пекло висила на землю дух Ярополка, щоб він сповістив представника пекельних сил у Київі, волхва Жеривола, про майбутні біди. Жеривол уже встиг прикмітити, що Володимир охолов за останній час до поганських охвір, що його богам нагрожує голодна смерть.

... О студа!
Даде вчера едино козла тако худа.
Тако престарѣлаго, тако безтѣлесна,
Тако изнуреннаго, изсохша, безчестна,

---

[1]) ibid.—стор. 67.
[2]) ibid.—стор. 75.

Тонка, лиха, немощна, безкровна, безплотна,
Еще ножа не пріяхъ, а смерть самохотна
Постиже его.

По цьому комічному оповіданню, що в одній з наступних київських ціітик визнається зразковим, Ярополк для ствердження своєї думки про зухвальство Володимира переказує Жериволу подробиці своєї смерти. Це оповідання закінчено одним із тих порівнянь, які Феофан вважав за важливу оздобу епопеї і трагедії і через те радив викладати в роспростореному вигляді.

В протазі Жеривол лагодиться зайти в змагання з ворожим йому наміром Володимира.

В другій дії трагедокомедії (в епітазісі) почина розгортатися само дійство—res ipsa fieri incipit; після виразу Кониського,— епітазіс є усилення вміщенних в протазисі предметів; у ньому завязка починається, або всилюється до напруження». В розбираній трагекомедії епітазіс дійсно почина розвивати саме дійство, що склада зміст пьеси, цеб то боротьбу Володимира з ворожими його християнській діяльності засадами. В свято, присвячене Перунові, головний жрець Жеривол не приготувався до одправи треби: простоволосий, він біжить по пустельному лісі з надзвичайним лементом, скликаючи незліченну силу страхородних духів і росповідає їм свою нужду — повстання Христового закона на його богів. Жрець кличе до помочи своїх богів, заклина саме пекло, і от являються до нього втілені представники тих засад, з якими св. Володимир мусив провадити боротьбу: біс світа, біс плоті (тіла) та біс хули чи противства божого.

«Прилично ли князю (каже біс світу) преклонить свою вию распятому и нищему Христу?» Біс противства божого ганить роспятого, як злочинця. Біс тіла сподівається придбати легку звитягу над Володимиром, що й без того весь хворий від його стріл; біс плоти «внѣдрилъ ему въ сердце триста стрѣлъ ядомъ напоенныхъ», і Володимир «бѣсится любовію трехъ сотъ женъ». Жеривол підбадьорюється; він почина вірити, що Христос ще не може торжествувати в душі київського князя.

В третьому акті (в катастазисі) виникають препони справі Володимира і починаються заколоти (perturbationes): зачеплений промовами грецького философа, Володимир почува в собі переміну: щось нове оселилось у його серце; ним опановує якийсь острах; поганські охвіри здаються йому мерзенними; він ще не знає, що думати йому про віщування грецького посла, хоча щось тягне думку Володимира до оповідання философа. Він впевняє свої думки дітям, просить їх ради; Гліб нахиляє батька вимагати в грецького философа докладного вияснення християнського закону. Під цей час приходить до князя з своїми жалями на вбожість охвір Жеривол; холодно стріва його Володимир і сміється над його опаскою, що боги помруть з голоду. По бажанню князя, починається змагання межи поганським жерцем та грецьким философом. Жеривол починя розмову сварою та лайкою, а не темним словом; потім закида философа рядом питань, на які можно одповідати тільки мовчанкою; глузує з насильним сміхом над небагатьма короткими та погордливими одвітами философа, так що красномовство його примушує Володимира червоніти. Зважившись угамувати грецького посла ділом, а не словами, Жеривол відходить. Не все в словах жерця здається Володимиру безглуздим; він не розуміє насамперед, як бог може бути небаченим. Філософ у довгих монологах роскрива важливіші догмати православної християнської віри і тим розвязує непевности, що виникли в душі Володимира. В уста грецькому філософу своєї трагекомедії Феофан вклада окремі параграфи своєї богословської сістеми. На увагу Володимира, що численна тварь вимагає і багатьох творців, філософ одповіда:

Ни, княже! Не можетъ бо что началомъ быти,
Аще не есть едино і т. д.

Ці тіради Прокопович сливе дослівно виклада у своїх богословських викладах. Наслідком змагання Жеривола з філософом та бесіди останнього повстає охолодження Володимира до жерця

і відданість християнському послу, якого Володимир обіцяє мати відтепер «во отца».

В четвертій дії, що разом з третєю становить катастазіс, «поет робить приступ до розвязки». Тут запалюється важка внутрішня боротьба в душі Володимира. Зіставшись на самоті, він підляга спокусі темних сил, викликаних Жериволом на поміч: «бѣсы міра, плоти и хулы наваждаютъ на Владиміра противные помыслы и глаголы» і він ладен забути солодку проповідь философа. Феофан Прокопович не вивів цих сил уособленими, по звичаю старої київської та московської шкільної драми, не порівняв їх в вигляді окремих дієвих осіб з Володимиром. Боротьба останнього з бісом світа, плоті й хули виражається в довгому монолозі князя, що займає сливе всю четверту дію. Зоставшись на самоті, щоб обміркувати трудний і рішучий крок, Володимир, насамперед, підляга спокусі світа. Він розуміє, що приняття ним християнства, перш за все, «породитъ укоризну его славѣ». Володимир пильнує притлумити в собі намову гордині. «Кое зло есть хулиму быти отъ рода лукава»?—питає він. Але скоро притлумив у собі Володимир голос гордині, як його оточають спокуси плоті. Віддавшись спокусам плоті, Володимир починає вже гапити закон Христовий. Але Володимир згадує проповідь философа і не знаходить у ній нічого супротивного розуму. В останній часті монолога «трезвый разумъ» Володимира торжествує над лукавими подумами, навіяними бісом світа, плоті і хули, і він наважується «явѣ Христа исповѣсти». Четверта дія замикається хором, який, хоч і лежить, по вченню Феофана, по-за дією фабули, але має з ходом теї тісний звязок. Коли рішучість прийняти закон Христовий остаточно угніздилась у сердці Володимира, принадні картини минулого представляються його уяві та переслідують князя. «Прелесть» співа свою пісню слідком за князем і пильнує одвернути «своихъ людей» від «жестокаго пути Христова».

Елегичну пісню Прелести написано розміром, відрубним од того, який панує у всіх инших частинах трагекомедії: вона має

легкішу та підробну форму ліричного вірша. Пята дія пьеси виображає підготовану всим попереднім катастрофу. Володимир заборонив по всім містам приносити охвіри і скрізь наказав трощити ідолів; розбиті куміри богів стали дитячою играшкою... Жерці умирають з голоду. Одні вони стрівають упартим опором волю князя. Мечислав, вірний привідця війска Володимира, примушує їх власними руками трощити ідолів і здійма свого меча на непокірних. Жрець нагрожує Мечиславу одміною сонця, гибеллю Київа, коли буде скинуто Перуна. Але Мечислав і Храбрий остаточно скидають идолів. Катастрофа скоїлась. Храбрый передає Мечиславу подробиці хрещення князя; потім вістник приносить послання Володимира Храброму, де сповіщається, що князь «воспріялъ истинный Христовъ законъ и задуманое дѣло совершилъ крайне и всецѣло» [1]).

Трагекомедія закінчується хором апостола Андрея з янголами. Перед мисленим поглядом апостола Андрея проходять деякі події місцевої історії, важливі своїм впливом на долю «града божого» Київа, або ж такі, силою яких, по виразу проповіді Феофана, «воздвигалось духовное зданіе православно-россійской нашей церкви» [2]). «Друга половина хору набуває вдачу панегирика особам, в руках яких малось тоді орудування київською і всероссійською паствою і особливо тому, хто не по тітулу тільки, але й наспрaвжки був «ктиторомъ» Київської академіи.—гетману Мазепі» [3]).

«Прославленню гетмана присвячено другу половину хора і частину пролога. Прокопович мав право хвалити «искреннюю ревность и усердіе Мазепы къ православной апостольской церкви кафолическія вѣры нашей»: він був одним з горливіших вкладників лаври; коштом гетмана всю київо-печерську лавру обведено

---

[1]) Трагекомедія—стор. 83.

[2]) ibid. стор. 83—4.

[3]) ibid—стор. 85.

було, в девяностих роках 17-го віку, камяним муром. В хорі своєї трагекомедії, Феофан згадав добрим словом це діло Мазепи. Для Київської академії Мазепа був справжним «добродієм» [1]). «Перехід київо-могилянської коллегії від злиднів та потреби годуватися гетманським поданням до збогачення манастиря та академії новими маєтностями з твердими правами, до зміцнення визначенної царської платні ректору й наставникам коллегії, до збудування для неї камяниць, відбувся за гетманування Мазепи, на очіх Прокоповича, що виріс і виховався під захистом київської коллегії. Завваживши в хорі розбираної трагикомедії, що цей «домъ ученій» дав Росії багато довершених мужів, Феофан продовжує:

Надъ всѣми же сими
Храминами зиждитель Іоаннъ славимій
Начертан зрится.

Скромний титул «зиждителя» вірно малює відносини Мазепи до храмин київської академії» [2]).

Дуже влучно пригадав Феофан у хорі своєї трагекомедії,— вложенім у вуста апостола Андрія, — що Мазепа був кавалером ордена св. Андрея Первозваннаго. Феофан закінча хор своєї пьеси зиченням довголіття, здоровья, тиші, поспіха у всякій справі цареві Петрові і «его первѣйшему вождю—Іоанну Мазепѣ». [3]).

Такий зміст дії пьеси Прокоповича, виявлений з метою прославлення рідної батьківщини, православної віри і знаменитіших людей, що стали в пригоді тій та другій.

Але яка ж внутрішня ідея, що хтів подать автор у вчинках, словах і думах своїх дієвих осіб. По гадці д. Петрова, «беручи на увагу з одного боку претензії польських католиків, і особливо єзуїтів виводити початок христіянства в Росії з Рима,

---

[1]) Трегикомедія—стор. 86.
[2]) ibid—стор. 87.
[3]) ibid – стор. 89.

а з другого—непримирену ворожнечу Прокоповича до єзуїтів і папства, можно думати, що трагедокомедію цю написано, між иншим, з метою показати, наперекір єзуїтам, походження християнства в Росію зі сходу. Доказ цього є і в самій трагедокомедії. В розмові грецького філософа з Володимиром за православну віру, де, як найцікавіще, стріваються иноді виписки, философ каже, між иншим, про походження св. Духа від єдиного Отця і про страшний суд, що не влягчується ніякими попередними очищеннями по смерті». [1])

Що релігійна мета, і навіть у вигляді змалювання переваги православія, була в основі створіння розбираної драми, сумніву бути не може. Але вона одна не може розвязати иншої непевности, що виника з спостерегання змісту пьєси.

Що, наприклад, уявляють з себе виставлені в пьєсі жерці поганські? Кого виявляють вони з усіма своїми хибами та вадами? Маючи на увазі, що Прокопович вкладав у свій твір взагалі тенденцію, треба думати, що і під жерцями автор розумів тіпи якогось духовенства. Алеж якого? Думки що до цього розходяться. Зважаючи на діалоги поганських жерців у пьєсі Феофана, Галахов у своїй «Історії словесности» казав: «може, автор цих діалогів, при належному йому хисті, мав на меті забобонність та захланність сучасних служебників церкви». Д. Петров заперечує цій думці: «навдаку Феофан Прокопович був остільки безтактний, щоб публічно, перед очима ворога, висміювати духовенство руське. Коли вже потрібно тут читати межи стрічками сховану думку автора, то краще відносити ці місця до католицького духовенства» [2]). До тієї ж думки, хоч і не зовсім остаточно, пристає й д. П. Житецький: «не без підстави думають, що в особах трьох жерців автор представив сучасні йому вади католицького духовенства. Знаючи католицькі антипатії Феофана Прокоповича, не трудно зрозуміти, через що він жало своєї сатири направив проти

---

[1]) Очерки—стор. 38 і Труды к. дух. акад. 1866, II, стор. 371.

[2]) Труды кіев. дух. ак. 1866, II, стор. 370.

ворогів *благочестивої* віри, одержаної Володимиром від греків після пророкування ап. Андрея, який зьявляється в останній сцені драми. Але автор не вказав більш конкретних прикмет тих особ, на які влучав. Забавні промови жерців, що грають в трагедокомедії ролю неосвічених та забобонних жартунів, суть повні церковно-славянських слів, так само, як і промова философа, що переконує Владимира прийняти християнську віру, а також і других осіб, які стояли на її боці. Таким чином, чуючи з вуст тих і других однакові слова, ми мимоволі одержуємо плутане представлення про те, кого автор розуміє під жерцями» [1]). Згожуючись з Галаховим, Тихонравов вдається до широкого доказу, що під жерцями Прокопович розуміє тільки православне духовенство. «Безперечно, — каже він, [2]) — що деякі риси жерців списано з натури, вихоплено з побуту сучасного Прокоповичу православного духовенства: цього не відкидав *сам* Феофан; мало того — він пильнував навіть просто натякнути на те в своїй трагедокомедії» [3]).

Маркел Радишевський, що був одночасно з Прокоповичем учителем київської академії, людина, перейнята тенденціями, ворожими реформі Петра Великого, «терзавшій славу» його, писав у доносі, поданому на Феофана уже по смерті царя: «архіереевъ, іереевъ православныхъ жрецами и фарисеями называетъ, священниковъ россійскихъ называетъ жериволами, лицемѣрами, идольскими жрецами, а чернцовъ — черными мужиками и чертями, и монашество и черницъ желаетъ искоренить». Що одмовив на це автор Духовного регламенту: «Вѣдаю, что великая часть нашего священства непотребнымъ суть и таковыхъ именъ или подобій достойны — не по званію своему, но по нраву и негодности. И кто сего не вѣдаетъ? Вѣдаю, что и добріи и совѣстныи обрѣ-

---

[1]) Энеида стор. 18.

[2]) Журн. М. Н. Просв. 1879, май, стор. 92.

[3]) ibid. стор. 92. Увага: Одна з дієвих осіб трагедокомедії прямо звежеривола--*попом*.

таются. А то ложь безсовѣстная, будто сплошь всѣхъ священниковъ такъ я охужаю».

«Коли Маркел Родишевськiй в Жериволі бачив хулу на архиереїв руських, то зрозуміло, на кого влучав Феофан в особі Куроряда і Піяра. Ганючи (і деж? у ріторіці!) прожерливість, піянство католицьких ченців, цих «свиней Єпікурова стада», чи потрібував Феофан чужих оригіналів, малюючи чревоугоддя Жериволa або ласування Куроряда? Колиб він не стрівав Жериволів із братією в осередку сучасного йому духовенства, то йому не треба було-б заносити в Духовний Регламент таку рішучу заборону: «Крѣпко же заповѣдать епископъ долженъ служителемъ своимъ, чтобъ въ посѣщаемыхъ городахъ и монастыряхъ благочинно и трезво пребывали, и не творили бъ соблазна, наипаче не домагались бы у мниховъ и у поповъ кушанья и питья и конскаго корму лишняго; кольми паче не дерзали-бъ грабить подъ виною жестокаго наказанія: ибо слуги архіерейскіе обычнѣ бываютъ лакомые скотины и гдѣ видитъ власть своего владыки, тамъ съ великою гордостію и безтудіемъ, какъ татаре, на похищеніе устремляются» [1]).

При таких данних Тихоправов мав повне право сказати, що висловлена гадка д. Петрова мусить упасти. А через те саме не може бути визнаний справедливим критерій відзначення другої стадії розвою нашої драми, після якого ця стадія єсть ніби часом «оживлення Київської антипольськими пориваннями і т. д. [2]). Ця прикмета антипольськости до драми Прокоповича в особливій якійсь мірі прикладатися не може. І через що,—зовсім зрозуміло. Ця прикмета є спільна всьому першому періоду нашої драми і через те одно не може бути характерною рисою другого: в цьому останньому вона є лише рисою переходною. Далі означена антипольськість і в першому періоді швидче виявлялась у захованому вигляді,—конкуренції на полі штуки, а не якогось

---

[1]) Журн. М. Н. Пр. 1879—стор. 94.

[2]) Труды Кіев. дух. акад. 1866, нояб.—стор. 357.

глуму над католицтвом... А власне тоді, коли на Україну робились найсильніші утиски з боку католицтва, одкрита боротьба і в сфері драми мусила б здаватись найзвичайнішою. Тим більше не могло-б проявлятись цього антикатолицтва, чи, як каже навіть Петров, антипольськости, тоді, коли, як ми згадували вже, православію на Україні, принаймні, де жив Прокопович, ніщо вже не загрожувало. Правда, під владою Польщи лишалась іще правобічна Україна, але колиб Феофан захтів направити своє жало проти польськости, то він зробив-би це просто, особливо маючи на увазі його анти-католицтво. Навпаки, через те, що інтереси православія стали при московській владі забезпеченими, таким видатним діячам, як Прокопович, найпростіш було звернутись до розгляду внутрішних відносин рідної дійности і зганити все, що ганьбу заслуговувало. Для Прокоповича найпридобніша була сфера розгляду церковна, тому не дивно, що жало його сатири повернено було на рідне йому духовенство—православне. Не згожуючись з Тихонравовим, не можемо одначе не визнати, що в драмі «Владимир» є переймання «інтресами південно-західного краю Россії» [1]): бо сатира на попівство як раз може вважатится дійсним стеженням тих інтересів, хоч і виражено її в досить загальній формі. Образи жерців складають повну картину тогочасного бідування України з такими духовними її проводирями, як Жериволи, Куроїди і т. п., і розбуджена тією картиною свідомість мусила цілком відповідати народним інтересам південно-західного краю»...

Якаж художня вартість тієї трагедокомедії?

Перш за все, завважа д. Петров, «мова трагедокомедії далеко лиша позад себе важкі вірші попередників Феофана на драматичнім полі. До другої половини XVIII віку ми не стрінемо в київській драмі такої чистої мови, як мова Прокоповича [2]). Що до самого змалювання типів, то «не можно не побачить в цій драмі побільшень та натяжок, але не можно одмовити в ній також де-

---

[1]) Труды Кіев. дух. акад.—1866, ноябрь—стор. 357.

[2]) ibid. 372.

якого чуття живої дійсности. Постаті жерців обмальовано прямолінейно та гостро. Вони представники грубої тілесности і того фальшивого релігійного настрою, в якому свідому олжу не одмежовано від забобонів» [1]). Що до окремих місць, то ще старою піітикою «кращими в комічному смислі уступами з розглеженої трагедокомедії вважались опис цапа, приставленого Володимиром для поганської охфіри, і опис пересиченного жерця Жеривола» [2]). Але історико-літературне значіння пьєси Прокоповича далеко переходить художню її вагу. «З його часу в київській академії часто трапляються трагедокомедії, що складались до того з пяти дій: так вимагали піітичні правила Феофана Прокоповича! Але—що найважливіше—з цього часу громадські й політичні інтереси південно-руського краю займають видатне місце в київській драмі» [3]). Або, инакше кажучи, свіцький елемент займає в драмі Прокоповича і в усіх наступних поважне місце, вдачу якого докладно малює Тихонравов: «в його трагікомедії виявилась та свобода мисли, згага нового, сміливість та гострість слова, що так яскраво виступили потім в літературній та громадській діяльності автора «Духовнаго регламента». Героєм своєї шкільної драми Феофан робить великого реформатора старої Росії; всю цікавість пьєси скупчено на боротьбі нової освіти з старим неуцтвом. В шкільній драмі молодого ченця образи темних жерців, що їх не можно зробити «пастухами» навіть «овчому стаду», дають ясно бачити риси сучасного Прокоповичу духовенства. Спочування автора обернено до сторонника «новаго закона»—Володимира, що бачить джерло зла і релігійних заблудів у відсутності просвіти:

Родъ нашъ жестокъ и безсловній
И письменъ ненавидяй есть сему виновній.

---

[1]) Энеида—П. Житецький—стор. 18.
[2]) Очерки—стор. 34.
[3]) Труды Кіев. дух. акад.—1866, ноябрь—ст. 372.

Такі думки проводив Феофан в «Недозрѣломъ плодѣ трудовъ своихъ» задовго до зближення з Петром» [1]).

Природний талан і широка освіта зразу умовили утворення з Прокоповича видатної історичної особи, сторонника всеросій-ських реформ Петра І-го. По зближенню з останнім, він став товаришем його в справі реформ, і подібний його стан і напрям думок одбився в двох нових його драматичних творах, писаних в часи пізніші. «Обидва вони написані на півночі» [2]) коло 1716 року і «спрямовані з одного боку проти грубих начетчиків, з другого—проти темних представників латинської вчености». І по мові і по змісту ці драматичні твори, діалоги, «менш знакомиті по своїм внутрішним гідностям», не представляють для нас особ-ливої цікавости. Згадаємо про них лише на те, щоб показати, як Феофан держався раніших своїх просвітних ідей і як прий-нятий ним напів-свіцький характер драми мусив ставити міцним зразком для наступних письменників.

Перший з цих творів «Разглагольствованіе тектона си есть древодѣла съ купцемъ», обертаючись коло догматичної теми про повсюдність Божу, має головно на меті показати, що не гріх позичати богословські відомости у чужоземців і особливо німців, і що Бог мається скрізь, а не тільки в руській землі, а навіть і в турецькій, хоча благодаттю своєю присутний тільки при тих, що вірють та сподіваються на Бога» [3]).

В другому творі «Разговоръ гражданина съ селяниномъ да съ пѣвцемъ или дьячкомъ церковнымъ» ганяються хиби в релігій-ному житті руського народу, що містяться або в цілковитому неуцтві і відсутности засадничих моральних правил життя, чи в поверховій і фальшивій освіті. Головна роля в цій розмові на-лежить горожанину, що одержав грунтовну освіту в латинських школах. Селянин, ідучи з співцем чи дячком „въ домъ питейный

---

[1]) Трагиком.—стор. 95.
[2]) Петровъ—Очерки—стор. 38.
[3]) ibid. стор. 39.

на кружку вина", випадково стрівся з горожанином і обернувся до нього з грубим запитанням. Ображений горожанин назвав селянина простаком. Слово по слові, і межи горожанином з одного боку і дячком з другого боку—заводиться довга розмова про потребу знати молитви навіть і простолюду, про темноту в релігійних справах і її тягар, і т. ин., під час якої дячок непомітно переходить на бік горожанина. В загальному ході розмова ця занадто розтягнена і млява; але в ній є характерні уступи, що варті уваги. Такі особливо два місця: одно про неуцтво селянина в релігійних справах, друге—про латинське вчення і про латинських неуків. Селянин виставляється в розмові упартим неуком, не хоче ні слухати священника, коли він каже про те, чого ні батьки ні діди наши не знали, ні вчитися письму, бо він і без нього хліб їсть; і філософи, по його міркуванню, „звѣздъ не снимаютъ". Пізнаючи і сам свою темноту, селянин здебільша відмовчувався, або буркотів про себе: „отцы де наши не умѣли письма, но хлѣбъ довольний ѣли, и хлѣбъ тогда лучше родилъ Богъ, нежели нынѣ, когда письменніи латинники умножилися". Але иноді розмовники ніби мимоволі втягали його в розмову, і тоді то одкривалось грубе неуцтво селянина що до віри й моралі, що яскравіш одтінено глибоким і справедливим поглядом горожанина на ці предмети. Коли розмовники всиловувались перекопати його, що за уперте неуцтво неодмінно послідкує над ними Божий гнів, селянин препокійно одмовляє: „азъ никого же убилъ, ничто же укралъ, не прелюбодѣйствовалъ,—чесо убо опасатися имамъ на судѣ Божіемъ?" Але розмовники обвиновачують його в зламанні всіх заповітів божих і в де-якому роді популярізують „ученіе отрокомъ" того-ж Феофана Прокоповича, де викладається вчення про десятословіє" [1]).

„Друге видатне місце розмови — про латинників і латинське вчення. Селянин, пересвідчений своїми розмовниками у незнанні самих потрібних релігійних істин, узвав їх „латинниками".

[1]) Очерки—стор. 42.

З цього приводу дячок, що цілком скорився переконанням горожанина, просить його розвязати йому де-які непевні пункти що до латинського вчення: чи приємне це вчення Богові, чи треба вдаватися до наученій „странныхъ и различныхъ", цеб то до чужоземної науки, і заняття філософією чи не буде супротивне словам св. Письма, де сказано: „да никто же васъ будетъ прельщаяй философіею". Горожанин розганя всі сумніви дячка, стверджуючись на св. письмі й прикладах св. отец. «Філософія—каже він—не значитъ собою латинскій языкъ, ибо можетъ быть философъ и русскій человѣкъ, и на всякомъ языкѣ любомудрствовати можно. Иніи же философы не токмо никого не прельщаютъ, но и богомудры бываютъ, употребляя ученія философскія къ благому и къ пользѣ ближняго, якоже многіе и отъ св. отецъ были, которые философіи научившеся, изъ того богословію основательно уразумѣть и самую истину познать лучше возмогли» [1]).

Але, оборонивши латинське вчення, горожанин показує і погані боки його і особливо нападає на неуків з латинників».

На думку Петрова, обидві розмови «зложено в наслідування розмовам Лукіана Самосатскаго, одного з любимих Прокоповичем авторів, як це видко з його реторіки» [2]).

Вони „мають тісний звязок з добою царювання Петра І, висловлюють кращі ідеї й поривання того часу і в цьому смислі одкривають ряд подібних їм літературних творів і особливо близько підходять до сатир Кантемира, яким звичайно починають історію нової руської літератури" [3]). „Особливо ж багацько точок зіткнення межи другою розмовою Ф. Прокоповича і третьою сатирою Кантемира, написаною по программі десятословія і присвяченою автором любимому ним архипастирю Новгородському" [4]).

Цими розмовами Ф. Прокопович входить таким чином в історію великоруської літератури, впливаючи на неї своїм широ-

---

[1]) Очерки—стор. 43, 4.
[2]) ibid—стор. 33.
[3]) ibid—стор. 46.
[4]) ibid—стор. 47.

ким европейським змістом і літературними формами. Для історії культури важливий, звичайно, факт продовження нашого впливу на північ, але в даному разі він нас не обходить. Нам важливо встановити цей факт лише для другого: коли творчість Прокоповича, зосібна в вигляді його трагікомедії, була такою впливовою для Півночі, то тим більш мусила вона мати вагу для краю рідного. Переходячи всіх сучасників широкими поглядами і освітою, Прокопович, цілком зрозуміло, мав стати зразком для наступних українських драматургів: напівсвіцький зміст, продумані античні форми, славяно-українська мова, всі ці прикмети творчости Феофана, характерні для другого періоду нашої драми, мусили стати спадщиною і инших письменників, що творили після Прокоповича. Історія драми показує, що так воно було і в дійсності.

І. Стешенко.

(Далі буде).

Къ характеристикѣ И. Г. Кулжинскаго и его литературной дѣятельности.

Украинская національная стихія на первыхъ шагахъ своего литературнаго выраженія въ первой половинѣ XIX столѣтія часто является не въ видѣ національной украинской литературы на украинскомъ же языкѣ, а принимаетъ характеръ только какъ бы областной литературы, на русскомъ языкѣ, такъ сказать, провинціальной русской литературы. Къ такимъ явленіямъ украинскаго литературнаго творчества, носящимъ характеръ областной русской литературы, относятся произведенія Нарѣжнаго, Гребенки, отчасти Основьяненка и, пожалуй, Гоголя, если бы не великій геній послѣдняго, для котораго нѣтъ никакихъ областныхъ границъ. Сюда же принадлежитъ художественно-литературная дѣятельность Ивана Григорьевича Кулжинскаго.

Имя Кулжинскаго, какъ дѣятеля, если не національной, то, по крайней мѣрѣ, областной украинской литературы, извѣстно очень немногимъ. Но въ послѣднее время имя Кулжинскаго, нѣжинца по службѣ и по своей долгой жизни въ Нѣжинѣ, стало достояніемъ исторіи литературы, благодаря замѣчательно подробному изслѣдованію о литературной дѣятельности его, принадлежащему бывшему профессору Нѣжинскаго Института, нынѣ московскому профессору М. Н. Сперанскому, который въ своемъ трудѣ «Одинъ изъ учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кулжинскій)»

освѣтилъ ранніе годы литературной дѣятельности Кулжинскаго, ближе всего касающіеся украинскаго литературнаго развитія.

Проф. М. Н. Сперанскій, какъ видно уже изъ самаго заглавія его труда, изслѣдованіе литературной дѣятельности Кулжинскаго полагаетъ лишь какъ средство для внесенія новыхъ свѣтлыхъ точекъ въ изученіе творчества Гоголя. Но для насъ Кулжинскій представляетъ самостоятельный интересъ, какъ мѣстный украинскій писатель, представитель мѣстной интеллигенціи, наконецъ, мѣстный дѣятель въ дѣлѣ просвѣщенія. Это мѣстное въ идейномъ отношеніи значеніе Кулжинскаго намѣчаетъ также М. Н. Сперанскій: «Какъ провинціальный писатель, Кулжинскій даетъ представленіе о томъ, какъ и какія теченія мысли, зарождавшіяся въ культурныхъ центрахъ нашей жизни, отражались въ глуши провинціи. Взятый самъ по себѣ, представляетъ Кулжинскій и общій интересъ; провинціальный писатель—онъ является посильнымъ работникомъ въ опредѣленныхъ теченіяхъ русской публицистики въ теченіе почти 50 лѣтъ».

Литературная производительность Кулжинскаго была довольно обширна и разнообразна. Укажемъ здѣсь, основываясь на библіографическомъ спискѣ трудовъ, составленномъ проф. Сперанскимъ, его сочиненія, имѣющія украинскій интересъ.

Казацкая пѣсня (стихотвореніе). — «Дамскій журналъ», 1825 г., ч. 18.

Малороссійская деревня. Москва. 1825 г.—Составъ сборника: «Вмѣсто предисловія», «Весна въ Малороссіи», «Обжинки», «Вечерницы», «О малороссійской поэзіи», «Малороссійскія пѣсни», «Изъясненіе малороссійскихъ словъ, находящихся въ сей книгѣ».

Казацкія шапки.—«Дамскій журалъ», 1829 г. № 32.

Терешко — малороссійская повѣсть. — «Дамскій журналъ» №№ 34, 35.

Оедюша Мотовильскій—украинскій романъ. Москва. 1833 г.

Кочубей, драма въ трехъ дѣйствіяхъ. — «Русская Бесѣда», собраніе сочиненій русскихъ литераторовъ въ пользу А. Смирдина, т. I, 1841 г.

Семенъ Середа, куренной атаманъ запорожскаго войска. — «Москвитянинъ», т. IV, 1852 г.

Поѣздка въ Москву и Петербургъ. «Благовѣстъ», 1884 г. (Разсказывается о встрѣчѣ съ украинскимъ поэтомъ В. Н. Забѣлою, при чемъ приводится двѣ его пѣсни).

Изъ этихъ произведеній Кулжинскаго наибольшій интересъ по историко-литературному значенію принадлежитъ его сборнику: «Малороссійская деревня», на разборѣ которой главнымъ образомъ останавливается проф. Сперанскій. Въ самомъ дѣлѣ, «Малороссійская деревня» по своему художественно-этнографическому направленію предупреждаетъ появленіе «Вечеровъ на хуторѣ близъ Диканьки» Гоголя, и потому съ исторической стороны получаетъ извѣстное идейное значеніе. Естественно было явиться стремленію заключить «Малороссійскую деревню» въ ту литературную цѣпь, послѣднимъ звеномъ которой были «Вечера на хуторѣ» Гоголя. Попытку къ этому находимъ въ трудѣ проф. Сперанскаго: «Не рѣшаясь утверждать — говоритъ изслѣдователь — о непосредственномъ вліяніи на Гоголя этнографическихъ воззрѣній Кулжинскаго и его матеріала, мы, однако, можемъ подмѣтить рядъ мыслей у Гоголя, которыя напомнятъ намъ мысли и Кулжинскаго. Эти точки соприкосновенія нуждаются въ освѣщеніи. Мы ихъ найдемъ въ черновыхъ матеріалахъ въ родѣ «Всякой всячины», въ письмахъ Гоголя, наконецъ въ статьяхъ: «О Малороссійскихъ пѣсняхъ», «Взглядѣ на составленіе Малороссіи». Наибольшій интересъ представляетъ для насъ статья «О малороссійскихъ пѣсняхъ», какъ трактующая о томъ же, о чемъ 6—8 лѣтъ передъ тѣмъ говорилъ Кулжинскій. Трудность установить взаимоотношеніе между этими статьями Гоголя и Кулжинскаго заключается въ томъ, что между ними стоитъ изданіе «Малороссійскихъ пѣсенъ» М. А. Максимовича (1827 г.), несомнѣнно, извѣстное и высоко цѣнимое Гоголемъ, уже въ 1832 году близко сошедшимся съ самимъ «землякомъ». Съ другой стороны, на сборникѣ Максимовича, на предисловіи къ нему въ частности, вліянія

книжки Кулжинскаго мы не замѣчаемъ [1]), хотя Максимовичъ внимательно воспользовался всей небольшой тогда литературой о пѣсняхъ, въ особенности трудами кн. Цертелева. Это даетъ возможность выдѣлить во взглядахъ Гоголя то, что создалось у него въ связи съ воззрѣніями Максимовича и его источниковъ. Допуская же, что, кромѣ Максимовича, Гоголь знакомъ былъ съ трудами Цертелева и др., можно попытаться сопоставить *оригинальныя* мысли Кулжинскаго съ Гоголевскими, и при аналогіи между ними можно предположить, что у Гоголя эти мысли, если не взяты, то навѣяны были чтеніемъ (можетъ быть—много раньше) книжки Кулжинскаго» [2]). Таково обоснованіе слѣдующихъ сдѣланныхъ проф. Сперанскимъ сопоставленій нѣкоторыхъ мыслей Кулжинскаго и Гоголя.

У Гоголя: «Вездѣ новыя краски, вездѣ простота и невыразимая нѣжность чувства... Его (Бога) изображеніе у нихъ (въ пѣсняхъ) становится величественнымъ въ самой простотѣ своей...»

У Кулжинскаго: «Имѣйте охоту прислушаться къ малороссійскимъ пѣснямъ: какая величественная простота въ выраженіи и въ самыхъ чувствахъ! Какое близкое и живое изображеніе природы!»

У Гоголя: «Онѣ (пѣсни) — надгробный памятникъ былого.. Въ этомъ отношеніи пѣсня для Малороссіи все: и поэзія, и исторія, и отцовская могила...»

---

[1]) Это было вполнѣ естественно. Максимовичъ отнесся къ научному значенію книжки Кулжинскаго отрицательно. Въ своей рецензіи на нее въ «Московскомъ Телеграфѣ» (1827, ч. 13) подъ псевдонимомъ Пецъ-Галуховскій (проф. Сперанскому осталось неизвѣстнымъ, кто такой былъ Пецъ-Галуховскій. См. С. Пономаревъ: «М. А. Максимовичъ», стр. 7) Максимовичъ находитъ, что въ книгѣ Кулжинскаго «нѣтъ глубокихъ изысканій», и потому понятно, что такому знатоку украинской жизни, какимъ былъ Максимовичъ, нечего было почерпнуть изъ «Малороссійской деревни».

[2]) «Одинъ изъ учителей», 37.

У Кулжинскаго: «Не будемъ смѣяться надъ бардами націи! представляя собою предметъ забавы и смѣха, они вмѣстѣ суть драгоцѣнный памятникъ малороссійскихъ пѣсенъ» [1]).

У Гоголя: «Онѣ (вечерницы) похожи на ваши балы, только нельзя сказать, чтобы совсѣмъ. На балы если вы ѣдете, то именно для того, чтобы повертѣть ногами и позѣвать въ руку; а у насъ соберется въ одну хату толпа дѣвушекъ совсѣмъ не для балу, съ веретеномъ, съ гребнями. И сначала будто и дѣломъ займутся: веретена шумятъ, льются пѣсни, и каждая не подыметъ и глазъ въ сторону; но только нагрянутъ въ хату парубки съ скрипачемъ—подымется крикъ, затѣется шаль, пойдутъ танцы и заведутся такія шутки, что и разсказать нельзя...»

У Кулжинскаго: «Что же это за праздникъ у сосѣда? Весь домъ горитъ въ огняхъ, — у подъѣзда вся улица загромождена богатыми экипажами, и отъ гремящей музыки трясутся мои окна... Ай, посмотрите! размалеванныя фигурки бѣгаютъ по залѣ туда и сюда: то кружатся, какъ вихорь, то съ гордою важностью медленно выступаютъ одна противъ другой... Одна толпа бѣгаетъ и вертится безъ толку, а другая сидитъ, зѣвая, и дремлетъ... Не такъ, совсѣмъ не такъ гуляютъ въ нашей деревнѣ!..»

«Припомнимъ, наконецъ, говоритъ М. Н. Сперенскій ту классическую лѣнь и особенно нѣгу, о которыхъ распространяется Кулжинскій [2]): эти черты, особенно вторую, находимъ не только въ характеристикѣ Солопія, какъ черту общенародную, но и во «Взглядѣ на сост. Малороссіи»: (въ малороссѣ соединяются двѣ разнохарактерныя стихіи) «европейская осторожность и азіатская безпечность, простодушіе и хитрость, сильная дѣятельность и величайшая лѣнь и нѣга...»

---

[1]) Какъ видимъ, въ приведенныхъ цитатахъ общее только одно—слово памятникъ, а смыслъ совершенно различный и говорится о разныхъ предметахъ.

[2]) «Безпечный любитель сладостной нѣги—малороссіянинъ черезъ цѣлую зиму заключалъ себя въ объятіяхъ теплой печи...»

На основаніи этихъ данныхъ проф. Сперанскій дѣлаетъ такое заключеніе о соотношеніи Кулжинскаго и Гоголя: «Всѣ эти сопоставленія и соображенія, конечно, не могутъ служить доказательствомъ непосредственнаго вліянія Кулжинскаго-поэта на Гоголя, но, кажется, позволяютъ отвести мѣсто и Кулжинскому въ томъ теченіи литературномъ, начавшемся раньше Гоголя, къ которому примкнулъ Гоголь, и которое онъ геніально повелъ за собой. Если же и рискнуть говорить о болѣе непосредственной связи старшаго Кулжинскаго и младшаго Гоголя, то дѣло можно представить себѣ приблизительно такъ: Гоголь ознакомился съ «Малороссійской деревней» и, можетъ быть, другими твореніями И. Г. Кулжинскаго, оцѣнилъ ихъ преимущественно отрицательно, отозвался о нихъ въ товарищескомъ письмѣ [1]); но, несмотря на это, кое-что положительнаго, нѣсколько симпатичныхъ ему мыслей, образовъ остались у него въ памяти, и онъ, уже забывши про ихъ источникъ, безсознательно, наравнѣ со своими собственными, воспользовался ими позднѣе» [2]).

Такимъ образомъ поставленная авторомъ цѣль привести въ связь нѣкоторыя точки литературной дѣятельности Гоголя съ книгою Кулжинскаго смягчается послѣдующими предположеніями и оговорками, не дающими опредѣленнаго рѣшенія вопроса. Но неопредѣленность выводовъ проф. М. Н. Сперанскаго усугубляется, если привлечь къ изслѣдованію иной матеріалъ, какъ для

---

[1]) Къ Г. И. Высоцкому (19 марта 1827 г.): «Онъ теперь напечаталъ свое сочиненіе подъ названіемъ «Малороссійская деревня». Этотъ литературный *уродъ* причиною всѣхъ его бѣдствій: когда онъ только проходитъ черезъ классъ, тотчасъ ему читаютъ отрывки изъ «Малороссійской деревни», и почтенный князь бѣсится, сколько есть духу; когда онъ бываетъ въ театрѣ, то кто-нибудь изъ нашихъ объявляетъ громогласно о представленіи новой пьесы: ея заглавіе: «Малороссійская деревня, или законъ дуракамъ не писанъ», комедія — водевиль».

[2]) «Одинъ изъ учителей», 39 стр.

освѣщенія этнографическихъ взглядовъ Гоголя, такъ и для освѣщенія самой книги Кулжинскаго.

Въ 1798 году Як. М. Марковичемъ была издана очень интересная книжка, одна изъ первыхъ попытокъ изученія Украины,—«Записки о Малороссіи, ея жителяхъ и произведеніяхъ». Книжка для своего времени и для исторіи украинской этнографіи достопримѣчательная [1]). Сравнивая мысли Гоголя и Марковича касательно малорусскихъ пѣсенъ, мы паходимъ между ними такую же близость, какую проф. Сперанскій устанавливаетъ по отношенію къ «Малороссійской деревнѣ» Кулжинскаго. Вотъ какъ Марковичъ характеризуетъ украинскія пѣсни: «Возьмемъ въ примѣръ малороссійскія пѣсни: въ нихъ помѣщены прекрасныя подобія и картины природы [2]), простое, но пылкое изъясненіе любви. (У Гоголя: «Какъ просты, какъ поэтически просты ея исполненныя души рѣчи!..»)—И голоса ихъ всегда соотвѣтствуютъ мыслямъ. Если содержаніе ихъ трогательно, если представляетъ оно разлуку съ милымъ или съ мать-страною, то съ разительною гармоніею тоновъ изливается вмѣстѣ самая сила чувствъ и выраженій. Наученная одною природою, пѣвица заставляетъ и горевать съ собою природу (у Гоголя: «Явленія природы послушно влекутся у нихъ за явленіями чувства»). Она разсказываетъ свое несчастіе всѣмъ окружающимъ ее предметамъ (у Гоголя: «Она обращается ко всему, что ни видитъ въ природѣ, и даже къ безчувственнымъ предметамъ, и всѣмъ имъ говоритъ и жалуется.»), проситъ летящихъ птичекъ донесть извѣстіе о ней въ милую ея родину, и

---

[1]) А. Н. Пыпинъ въ «Исторіи русской этнографіи» только упоминаетъ объ ней, а въ «Литературѣ украинскаго фольклора» Б. Д. Гринченко на нее даже не сдѣлано указанія, хотя «Запискамъ» была посвящена цѣлая статья А. Лазаревскаго: «Прежніе изыскатели малорусской старины», Кіевская старина, 1894, декабрь.

[2]) Ср. у кн. Цертелева въ его письмѣ «О народныхъ стихотвореніяхъ», 1827 г., Вѣстн. Европы, № 12: «Малороссійскія... стихотворенія исполнены живыхъ, рѣзкихъ выраженій, не выисканныхъ подобій и сравненій».

музыка въ устахъ ея бываетъ живою картиною всѣхъ томныхъ движеній горюющей души. (Въ основѣ характеристики украинской музыки у Гоголя лежитъ та же мысль). По врожденной склонности малороссіянъ къ музыкѣ, страна ихъ въ Россіи то же, что въ Европѣ Италія».

Гораздо ближе Гоголь въ своемъ взглядѣ на вечерницы къ Марковичу, чѣмъ къ Кулжинскому. Марковичъ говоритъ: «Скучные вечера зимы провождаютъ онѣ (деревенскія дѣвушки) въ своихъ собраніяхъ и балахъ, называемыхъ вечерницами и игрищами, гдѣ играютъ на скрипкѣ, поютъ пѣсни и пляшутъ».

Что касается «классической нѣги» украинцевъ, то и тутъ мы находимъ тѣ же мысли у Марковича: «Украинцы рослы и статны; въ чертахъ лица ихъ видна какая-то важность, но въ поступкахъ кажутся изнѣженными и роскошными».

Устанавливая отношеніе Гоголя къ Марковичу, должно заключить, что Гоголь, съ одной стороны, гораздо ближе въ нѣкоторыхъ мѣстахъ къ послѣднему, чѣмъ къ Кулжинскому, и что, съ другой стороны, у Гоголя находятся близкія къ книжкѣ Марковича мысли, которыхъ у Кулжинскаго не встрѣчаемъ. Утвержденіе, что Кулжинскій могъ вліять на Гоголя, имѣетъ за собою столько же основательности, какъ и утвержденіе, что книга Марковича оставила слѣды въ поэтическихъ представленіяхъ Гоголя объ украинскихъ пѣсняхъ и бытѣ, къ чему склоняемся мы, и, конечно, нѣтъ никакого основанія отрицать вліяніе «Записокъ о Малороссіи» на этнографическія представленія Гоголя. Вѣдь Гоголь въ первые годы своего пребыванія въ Петербургѣ, какъ извѣстно, очень увлекался Украиной и ея бытомъ, и нетрудно ему было знать единственную въ то время спеціальную, такъ сказать, книгу объ Украинѣ, хотя и вышедшую тридцать слишкомъ лѣтъ передъ тѣмъ. Недаромъ знакомые Гоголя считали его знатокомъ Украины. Интересное въ этомъ отношеніи свидѣтельство заключается въ одномъ изъ ненапечатанныхъ писемъ сотрудника бар. Дельвига и Пушкина по изданію «Сѣверныхъ цвѣтовъ»

Ореста Мих. Сомова (1793—1833) къ М. А. Максимовичу [1]). Сомовъ самъ былъ украинецъ и писалъ по-русски повѣсти изъ украинской жизни подъ псевдонимомъ Порфирія Байскаго. Занимался Сомовъ также украинской этнографіей и былъ въ перепискѣ съ И. П. Котляревскимъ.

Вотъ что пишетъ Сомовъ Максимовичу въ 1831 году 9 ноября: «Я познакомилъ бы васъ хоть заочно, если вы желаете того, съ однимъ очень интереснымъ землякомъ — Пасѣчникомъ Панькомъ Рудымъ, издавшимъ *Вечера на хуторѣ*, т. е. Гоголемъ-Яновскимъ, которому дуралей и литературный невѣжда и уродъ Полевой рѣшился сказать: «Вы, Сударь, москаль, да еще и горожанинъ», и пр. и пр. [2]) Не правда ли, что Полевой совершенно оправдалъ басню Крылова: *Оселъ и Соловей?* Но въ Лит. приб. къ Инвалиду нѣкто *Никита Луговой* высказываетъ, подъ личиной похвалы, самыя низкія истины Полевому и его свѣдѣнія о Малороссіи выводитъ на чистую воду. — У Гоголя есть много малороссійскихъ пѣсенъ, побасенокъ, сказокъ и пр. и пр., коихъ я еще ни отъ кого не слыхивалъ, и онъ не откажетъ поступиться пѣснями доброму своему земляку, котораго заочно уважаетъ. Онъ человѣкъ съ отличными дарованіями и знаетъ Малороссію, какъ пять пальцевъ; въ ней воспитывался, а сюда пріѣхалъ не болѣе, какъ года три тому назадъ. Въ прошлогоднихъ,

---

[1]) Этими письмами въ весьма незначительныхъ размѣрахъ воспользовался авторъ статьи о бар. Дельвигѣ въ «Современникѣ» (1854, № 9) Викт. Павл. Гаевскій, который, увидя у Г. П. Данилевскаго письма Квитки-Основьяненка, доставленныя ему М. А. Максимовичемъ, обратился къ Максимовичу въ письмѣ отъ 18 мая 1854 г. съ просьбою прислать свои воспоминанія о Дельвигѣ и письма послѣдняго. Максимовичъ послалъ вмѣстѣ съ воспоминаніями о Дельвигѣ и его письмами также письма О. М. Сомова, который велъ литературную переписку Дельвига.

[2]) Московскій телеграфъ, 1831, № 17. — Статья оканчивалась словами: «Вы—Самозванецъ-Пасичникъ; вы, сударь, москаль, да еще и горожанинъ!»

или лучше нынѣшнихъ цвѣтахъ былъ его отрывокъ романа; въ газетѣ моей было тоже нѣсколько статей его [1])».

Что «Записки о Малороссіи» пользовались вліяніемъ въ свое время и потому вполнѣ могли быть извѣстны Гоголю, доказываетъ сравненіе Кулжинскаго съ Марковичемъ въ отношеніи мыслей обоихъ писателей объ украинскомъ языкѣ. Здѣсь мы видимъ почти полное идейное тождество между Кулжинскимъ и Марковичемъ, который такъ характеризуетъ украинскій языкъ: «Въ нынѣшнемъ малороссійскомъ языкѣ или собственно нарѣчіи видны еще нѣкоторые оттѣнки и счастливаго климата, и нѣжнаго свойства души образователей его. Если выбросить изъ него всѣ грубыя слова, употребляемыя простолюдиномъ, исключить заимствованныя отъ нѣмцевъ, французовъ, крымскихъ татаръ и судить тогда о немъ, судить о духѣ его, то надобно признаться, что онъ нѣженъ, пріятенъ и наполненъ патетическими выраженіями, уменьшительными словами, кои произошли, конечно, не отъ другого чего, какъ отъ тонкаго чувства его изобрѣтателей. Можно назвать его языкомъ любви, или, по крайней мѣрѣ, весьма способнымъ выражать чувства любви».

Соотвѣтственныя этимъ мысли находимъ у Кулжинскаго... «Слѣды татарскаго владычества и теперь еще примѣтны на языкѣ малороссійскомъ. Кромѣ довольнаго количества варварскихъ словъ, самый духъ языка отзывается какою-то грубостію и дикостію... Языкъ малороссійскій много обязанъ полякамъ за свою нѣжность и музыкальность, какъ равно и нравственный характеръ малороссіянъ не останется неблагодарнымъ передъ поляками за искусство наслаждаться и за какую-то плѣнительную, лукавую затѣйливость въ наслажденіи... Говоря о нѣжности малороссійскаго языка, надлежало бы, въ угодность строгимъ критикамъ, дока-

[1]) Въ «Сѣверныхъ Цвѣтахъ на 1831 годъ» — «Глава изъ историческаго романа»; въ «Литературной газетѣ» 1831 г. — «Двѣ главы малороссійской повѣсти «Страшный кабанъ» (№№ 1 и 17) и «Женщина» (№ 4).

зать, что сія нѣжность скрывается въ самыхъ первоначальныхъ элементахъ слова; но доказательства такого рода лучше можно чувствовать слухомъ и сердцемъ, нежели выводить изъ утонченныхъ теорій» [1]).

Что указанныя мысли Кулжинскаго являются результатомъ чужого вліянія, это болѣе всего вѣроятно. Самъ онъ не зналъ ни украинскаго языка, ни украинской народной поэзіи, какъ увидимъ далѣе, и не любилъ ихъ, а если высказывалъ о нихъ нѣжныя сентенціи, то только потому, что на это его наводила литературная традиція, которая являлась Кулжинскому въ видѣ «Записокъ» Марковича, единственномъ въ то время произведеніи этнографическо-романтическаго характера. Поэтому, конечно, другія мысли Кулжинскаго, которыя сопоставляются съ мыслями Гоголя, могутъ быть также возведены къ Марковичу, и у Гоголя съ Кулжинскимъ должно признать одинъ общій источникъ.

Что Кулжинскій писалъ свою «Малороссійскую деревню» подъ вліяніемъ литературной традиціи, лучше всего доказывается его послѣдующею литературною дѣятельностью и отрицательнымъ отношеніемъ къ украинскому языку и литературѣ во вторую половину его жизни. Предлагаемыя ниже свѣдѣнія о личности Кулжинскаго и его литературной дѣятельности освѣщаютъ именно тѣ стороны его біографіи и писательства второй половины его жизни, на которыхъ изслѣдователь Кулжинскаго остановился мало, потому что въ его задачу входилъ только начальный періодъ литературной дѣятельности Кулжинскаго.

Иванъ Григорьевичъ Кулжинскій (род. 1803 г.), по окончаніи черниговской семинаріи, былъ сначала учителемъ въ уѣздномъ духовномъ училищѣ въ Черниговѣ, затѣмъ учителемъ гимназіи высшихъ наукъ въ Нѣжинѣ, гдѣ и оказался «однимъ изъ учителей Гоголя». Впослѣдствіи служба его продолжалась въ Харьковѣ въ должности учителя и въ Луцкѣ въ должности директора гимназіи. О службѣ Кулжинскаго въ Луцкѣ сохранились любопыт-

[1]) «Одинъ изъ учителей», 22 стр.

ныя и характерныя архивныя данныя, которыя были сообщены О. И. Левицкимъ въ статьѣ: «Изъ жизни учебныхъ заведеній юго-западнаго края». [1]) Такъ какъ въ Луцкѣ были сильны устои польско-католическіе, и дѣятельность педагогической администраціи поэтому очень затруднялась, то Луцкая гимназія, какъ предполагаетъ О. И. Левицкій, не безъ стараній Кулжинскаго была переведена въ мѣстечко Клевань, дальше отъ польскаго центра, какимъ тогда былъ Луцкъ. Въ 1839 году Кулжинскій переводится директоромъ Немировской гимназіи. На этомъ посту онъ продолжаетъ безпощадную и часто курьезную борьбу съ польскимъ вліяніемъ и недоброжелательствомъ въ Юго-западномъ краѣ.

О. И. Левицкій такъ характеризуетъ личность Кулжинскаго изложивъ одинъ изъ печальныхъ, но въ тоже время курьезныхъ фактовъ административной дѣятельности Кулжинскаго: «Пусть не думаетъ читатель, что въ поведеніи Кулжинскаго сказались лишь дурныя черты его личнаго характера — бездушный формализмъ, угодничанье передъ начальствомъ, желаніе выслужиться и т. п., и что въ этомъ отношеніи онъ является какимъ-то исключеніемъ въ средѣ тогдашней школьной администраціи; напротивъ, его можно считать типичнымъ директоромъ той эпохи». Но какъ ни характерны административные подвиги Кулжинскаго, состоявшіе въ доносительствѣ на невиннѣйшихъ во всѣхъ отношеніяхъ лицъ, но они были обычны въ чиновномъ мірѣ, особенно же учительскомъ, и въ то время и въ послѣдующее, такъ какъ питались поощреніемъ свыше, а, главное, невѣжествомъ и отсутствіемъ нравственнаго развитія въ самихъ чиновникахъ. Но чтобы довести угодничество передъ начальствомъ въ степень поэтическаго культа, до этого даже въ николаевскую эпоху разцвѣта чинопреклоненія врядъ ли доходило даже меньшество. Чѣмъ-то каррикатурнымъ, преувеличеннымъ вѣетъ отъ слѣдующаго письма Кулжинскаго, которымъ мы располагаемъ. Оно писано къ помощнику попечителя кіевскаго учебнаго округа В. И. Карлгофу. Вѣроятно, Кул-

---

[1]) Кіевская Старана, 1906 года, май-іюнь.

жинскому, въ видѣ награды за труды по проведенію видовъ правительства въ польскомъ краѣ, былъ предложенъ переводъ въ Кіевъ, въ окружно-учебную канцелярію, однако почему-то не состоявшійся. И вотъ на предложеніе начальства послѣдовало слѣдующее письмо Кулжинскаго.

Ваше Превосходительство!
Съ неподражаемымъ искусствомъ
Вы можете добро творить?
И съ вами можно говорить
Съ прямымъ, нелицемѣрнымъ чувствомъ!
Счастливъ удѣлъ вашъ: вы могли
Возвыситься надъ нашимъ вѣкомъ;
Великій вы секретъ нашли —
Вельможей быть и — быть прекраснымъ человѣкомъ!..

Я теперь брежу стихами отъ благодарности къ вамъ! Съ вами служить, быть вблизи васъ, думать и говорить объ васъ.... если все это не поэзія, то я не знаю уже, что такое поэзія. Извините за безпорядочное, слишкомъ лирическое изъявленіе моей благодарности и примите, ваше превосходительство, живѣйшее увѣреніе въ безпредѣльной преданности и глубочайшемъ почтеніи, съ коимъ имѣю гордость быть, милостивый государь, вашего превосходительства покорнѣйшій слуга И. Кулжинскій.

4 сент. 1839. м. Немировъ.

Изъ Немирова Кулжинскій былъ снова переведенъ въ Нѣжинъ и, наконецъ, закончилъ свою службу въ Тифлисѣ въ 1847 году, съ котораго до самой смерти, послѣдовавшей въ 1881 году, жилъ пенсіонеромъ въ Нѣжинѣ.

Чѣмъ дальше служилъ Кулжинскій, чѣмъ больше чиновничество захватывало въ плѣнъ живого человѣка, тѣмъ больше литературная его дѣятельность принимала специфическія черты булгаринскаго литературнаго пошиба. Между прочимъ, вторая и самая большая часть его писательской дѣятельности отмѣчена нападками на украинскій языкъ и украинскую литературу, что

повторяемъ, лучше всего доказываетъ несамостоятельность его первоначальныхъ воззрѣній на украинскій языкъ и пѣсни. Къ сочиненіямъ Кулжинскаго этого направленія принадлежатъ: «О зарождающейся такъ называемой малорусской литературѣ», Кіевъ, 1863 г.—«Нѣсколько словъ о хохломаніи», въ «Вѣстникѣ ю-з. и зап. Россіи», 1863, кн. 2.—«Сепаратисты» (басня), ibidem, 1866 г., кн. 10—«Новый взглядъ на хохломанство (физіологическій опытъ)», Кіевъ, 1864 г.

Хотя всѣ отрицатели и гонители украинскаго языка и литературы были всегда очень бѣдны на доказательства и повторяютъ до сихъ поръ все то же, что говорилось двадцать и сорокъ лѣтъ тому назадъ, и поэтому статьи Кулжинскаго по существу не могутъ представлять какого-нибудь, пусть даже отрицательнаго, интереса, тѣмъ не менѣе мы рѣшаемся привести въ выдержкахъ первое изъ названныхъ его полемическихъ сочиненій, брошюру рѣдкую на полкахъ библіотекъ и антикваровъ. Это послужитъ къ характеристикѣ «литературныхъ» пріемовъ Кулжинскаго и его направленія во второй періодъ его писательской дѣятельности.

Первая статья брошюры: «Южно-русскій элементъ, какъ предметъ торговли» начинается сравненіемъ украинцевъ съ чувствительнымъ гоголевскимъ Ничипоромъ изъ повѣсти «Вій»: «Мы всѣ малороссіяне немножко похожи на добраго Ничипора; стоитъ только ловкому и искусному человѣку расшевелить въ насъ воспоминанія «про Колѣевщину, про Хмельнищину, про Сѣчь Запорожскую», да еще запѣть козацкую пѣсню о томъ, «какъ въ полѣ могила съ вѣтромъ говорила»... мы тотчасъ готовы расплакаться, а ужъ вишневкою вдоволь напоимъ смѣтливаго разсказчика и пѣвца, и денегъ, пожалуй, дадимъ ему на дорогу»...

«Вѣдь какъ хотите, а такое расположеніе къ грустнымъ воспоминаніямъ и вообще къ отжившей старинѣ, въ нынѣшній меркантильный и практическій вѣкъ, можетъ служить для смѣтливаго человѣка превосходнымъ и очень выгоднымъ предметомъ торговли... Вотъ и началась у насъ подобная торговля, или, правильнѣе сказать, переводъ нашей наивной чувствительности на

наличныя деньги! Началась она, эта знаменитая торговля, съ «возстановленія малороссійскаго языка и возсозданія южно-русской литературы». Первоначально изданы были два малороссійскіе букваря: «Граматка» и «Южно-русскій Букварь». «Граматка» съ картинками и образками. На одной сторонѣ листка изображенъ, въ видѣ буквы Ч, козакъ, курящій трубку, а на другой сторонѣ того же самаго листка—образъ Богоматери! Очевидно, что сопоставленіе этихъ двухъ предметовъ очень неприлично; но для торговли тутъ главное—козакъ съ люлькою въ зубахъ; найдутся добрые Ничипоры, которые за одну эту виньетку купятъ «Граматку».

За этою инсинуаціею идутъ откровенные доносы и выслѣживанія литературнаго сыщика школы Булгарина и «Московскихъ Вѣдомостей»: «Предисловіе къ этой «Граматкѣ», а равно и послѣсловіе или «Слово до письменныхъ», при всемъ своемъ благодушіи и братолюбіи, при всемъ наружномъ яко-бы христіянскомъ настроеніи, невольно проговаривается о какой-то «волѣ людской» (страница 3 и 149). Словомъ о свободѣ и оканчивается «Граматка».—Эта «Граматка» издана въ 1857 г., когда комитеты кипѣли работою надъ разрѣшеніемъ крестьянскаго вопроса; теперь этотъ вопросъ уже разрѣшенъ: непонятно, о какой свободѣ, или «волѣ людской» хлопочетъ «Граматка».

Разобравъ въ томъ же направленіи «Граматку», авторъ дѣлаетъ слѣдующее заключеніе, обращаясь къ украинскимъ писателямъ: «Торгуйте себѣ на здоровье, берите деньги съ чувствительныхъ Ничипоровъ; но вѣдь вы торгуете опіумомъ, который отуманиваетъ головы вашихъ читателей, представляя имъ разныя фантастическія видѣнія и грезы о небываломъ и невозможномъ... Всякую испорченность—слѣдовательно и испорченный языкъ—надобно исправлять, а не возводить на фантастическую степень нормальности и самостоятельности. А потому надобно стараться, чтобы люди, говорящіе по-малороссійски, привыкали говорить чисто по-русски, о чемъ всѣ благомыслящіе малороссіяне давно уже стараются въ своихъ семействахъ и училищахъ, и о чемъ сильно хлопочутъ малороссіяне, даже живущіе въ Галиціи; а

сочинитель уродливой «Граматки» заключаетъ свое «слово до письменныхъ» мольбою, чтобъ всѣ малороссіяне непремѣнно говорили по-малороссійски, т. е., чтобы не исправляли своего испорченнаго и искалѣченнаго полонизмами языка, но коснѣли бы въ его испорченности».

Далѣе Кулжинскій переходитъ къ разбору «Букваря южнорусскаго» (изд. 1861 года) Т. Г. Шевченка. На разборѣ этой книжки лучше всего обнаруживается невѣжество Кулжинскаго въ украинской народной поэзіи, о которой онъ въ 20-хъ годахъ писалъ съ чужого голоса. Перечисливъ статьи «Букваря», въ которомъ были помѣщены двѣ народныя думы: про Олексія Поповича и про Марусю Богуславку, Кулжинскій такъ критикуетъ эти произведенія, считая ихъ за сочиненіе какого-нибудь ненавистнаго ему украинскаго писателя: «Первая дума—такъ себѣ, даже съ нѣкоторымъ нравоученіемъ, а другая—изъ рукъ вонъ! Поповна Маруся попала въ плѣнъ къ одному «турецкому пану» и сдѣлалась наложницею его. У папа въ тюрьмѣ сидѣли христіанскіе невольники. Поповна въ Свѣтлый праздникъ Воскресенія Христова выпустила ихъ изъ тюрьмы и, прощаясь съ ними, передаетъ черезъ нихъ поклонъ родителямъ своимъ и проситъ сказать имъ, чтобъ они уже не выкупали ее изъ плѣну,—угадайте почему?..

«Бо вже я потуречилась, побусурменилась
Для роскоши турецкой,
Для лакомства несчастнаго»...

«Ну что это за нравоученіе для дѣтей, начинающихъ учиться грамотѣ? Въ заключеніе къ этой думѣ пришита ни къ селу, ни къ городу (или, какъ говорятъ малороссіяне: пришей кобылѣ хвостъ) слѣдующая молитва новѣйшаго произведенія:

Ой вызволи, Боже, насъ всѣхъ, бѣдныхъ невольниковъ.
Зъ тяжкои неволи.
Выслухай, Боже, въ просьбахъ щирыхъ,

Въ несчастныхъ молитвахъ,
Насъ, бѣдныхъ невольниковъ».

«Тенденція этого букваря одна и та же, что и въ «Граматкѣ»: какая-то воля людская, освобожденіе изъ какой-то неволи. О какой это свободѣ хлопочете вы, г.г. букварѝсты?!!»

Заканчивается статейка настоящими, такъ сказать, собственными мыслями Кулжинскаго объ украинскомъ языкѣ, а не навѣянными украинскою романтическою литературною традиціей. «Испорченное нарѣчіе русскаго языка или, такъ называемый, малороссійскій языкъ, какъ аномалія, не имѣетъ никакихъ правъ на литературную самостоятельность, и недостоинъ употребленія ни въ какихъ серьезныхъ случаяхъ, но нуждается въ исправленіи посредствомъ чистаго общерусскаго языка. Извѣстное дѣло, что малороссійское нарѣчіе есть нѣчто среднее между польскимъ языкомъ и русскимъ, такъ точно, какъ унія была въ свое время среднею религіею между католичествомъ и православіемъ... Вотъ каковъ матеріалъ вашей торговли, г.г. торговцы южнорусскаго элемента.—Полно вамъ надувать чувствительныхъ Ничипоровъ!.. Увы, еще не полно!.. Одинъ нашъ землякъ перевелъ на малороссійское нарѣчіе даже Евангеліе отъ всѣхъ четырехъ евангелистовъ. Духовные саповники, которымъ онъ представилъ свой переводъ, признали, что печатать Евангеліе на малороссійскомъ нарѣчіи «неудобно». Недовольный переводчикъ не удовлетворился такимъ учтивымъ и снисходительнымъ приговоромъ, но послалъ свой переводъ въ одно ученое общество, и—потрафилъ очень хорошо. Извѣстное дѣло, что нѣтъ такой уродливой нелѣпости, которая не могла бы выдаваться за правду подъ фирмою учености. Напримѣръ, ученые люди доказывали и доселѣ доказываютъ, что греки не умѣютъ читать по-гречески, или напримѣръ, что болгаре, называющіе себя славянами, суть отродье турковъ и т. п. Вотъ и теперь слышно, что ученые люди хлопочутъ уже объ исходатайствованіи позволенія напечатать Евангеліе на малороссійскомъ нарѣчіи... Да, надобно съ сожалѣніемъ признаться, что отъ учености можно всего ожидать». Все это дерзко-невѣжественное

разглагольствованіе завершаетъ характеристику Кулжинскаго, какъ обскуранта.

Вторая статья брошюры: «О малороссійскомъ языкѣ» проводитъ ту же мысль, что украинскій языкъ это испорченный русскій, и между ними такое же отношеніе, какъ между еврейскимъ жаргономъ и нѣмецкимъ языкомъ. Приведя въ доказательство два отрывка изъ Шевченка и Марка Вовчка и пригласивъ на судъ «всѣхъ лингвистовъ и этимологовъ» для рѣшенія вопроса, «похожъ ли малороссійскій языкъ на особенное какое-то племенное нарѣчіе славянскаго языка», Кулжинскій говоритъ: «Можно пожалуй, быть малороссіяниномъ [1]); можно любить Малороссію, какъ свою родину и какъ прекрасную часть Россіи: даже можно любить свое домашнее малороссійское нарѣчіе, какъ вообще мы любимъ многія домашнія вещи, наприм.—халатъ, колпакъ, и т. п.,—но... въ этомъ домашнемъ костюмѣ являться въ публику, да еще доказывать права этого костюма на публичное употребленіе—это было бы по меньшей мѣрѣ смѣшно и дико, ежели не какънибудь иначе. Послѣ этого, такъ и жди, что и бѣлорусское нарѣчіе возвыситъ свой голосъ и объявитъ свои права на самостоятельность и литературное гражданство между другими языками. Слышно, что одинъ шутникъ бѣлоруссъ затѣваетъ уже издавать на бѣлорусскомъ нарѣчіи журналъ подъ заглавіемъ: „Подканье“, съ эпиграфомъ: «бейце, дзѣци, гопака, не жалѣйце лапцей; кали эци пабьеце, бацько новыхъ паплеце». Судя по этому эпиграфу, бѣлорусское нарѣчіе не уступаетъ малороссійскому ни въ гармоніи, ни въ изобразительности».

Послѣ этого слѣдуютъ нападки на П. А. Кулиша за его правописаніе и на журналъ «Основу». Процитировавъ изъ статьи «Основы» (1861 г. февраль)—«Отвѣтъ Современной Лѣтописи Русскаго Вѣстника», Кулжинскій разражается такими словами,

---

[1]) Такъ мракобѣсіе и умственный застой доводили авторовъ, подобныхъ Кулжинскому, до глупости, который договорился до того что снисходительно разрѣшаетъ человѣку родиться украинцемъ.

показывающими всю полицейскую наготу его мысли: «Если бы у насъ было демидовское богатство, то мы бы назначили 100 тысячъ рублей преміи тому, кто пойметъ, разберетъ и разъяснитъ эти таинственныя слова о «крайней централизаціи въ языкѣ, служащей помѣхою общему благосостоянію и образованію народа», а равно «объ уродствѣ и юродствѣ, происходящемъ отъ единообразованія». Какъ? единообразованіе малороссіянъ съ великороссіянами производитъ уродство и юродство??!! Централизація, т. е. господство общаго русскаго языка въ Малороссіи мѣшаетъ общему благосостоянію и образованію народа??. Рѣшительно не понимаемъ! Зачѣмъ такая туманизація словъ и фразъ? Сказали бы напрямикъ, чего вамъ хочется,—*ну тогда бы можно было принять надлежащія мѣры къ отвѣту*». Такимъ образомъ литературно-научная полемика заканчивается Кулжинскимъ указаніемъ на участокъ.

Въ послѣдней статейкѣ своей брошюры: «Дневникъ Т. Г. Шевченка» окончательно разошедшійся безъ удержу Кулжинскій приходитъ къ выводу, что самъ Шевченко былъ его единомышленникомъ насчетъ украинскаго языка: «Онъ самъ сознавалъ неприличіе и неспособность малоросійскаго нарѣчія для серьезнаго употребленія. Онъ своимъ «Дневникомъ» какъ будто говоритъ намъ вотъ-что: «можно, пожалуй, иногда поговорить по-малороссійски, написать малороссійскую виршу и пропѣть малороссійскую пѣсню, такъ точно, какъ можно иногда потанцовать трепака; но танцовать постоянно вмѣсто обыкновеннаго хожденія ногами,—это, воля ваша, было бы черезъ-чуръ ненормально: вотъ то же разумѣйте и о вашей малороссійской литературѣ».—Шевченко чувствовалъ, сознавалъ это и вслѣдствіе того, самъ съ собою, въ тайникѣ своего «Дневника» говорилъ по-русски, а не по-украински».

Мы слишкомъ утомили вниманіе читателей выписками изъ курьезной полемики Кулжинскаго. Но слѣдуетъ поминать передъ лицомъ Аданая, какъ едомляне предавали сожженію священный городъ Іерусалимъ. Вѣдь писанія Кулжинскихъ отразились реально въ многострадальной литературѣ украинскаго народа. Да

кромѣ того, интересно видѣть, какъ мало выросла мысль гонителей украинскаго слова и просвѣщенія за всѣ протекшія сорокъ съ лишнимъ лѣтъ.

Мы располагаемъ еще однимъ «произведеніемъ» Кулжинскаго, которое характеризуетъ его въ періодъ литературной дѣятельности по выходѣ въ отставку. Проф. Сперанскій такъ говоритъ объ этомъ періодѣ писательской дѣятельности Кулжинскаго: «Стремленія литературнаго характера, писательство проходятъ красною нитью черезъ всю его долгую жизнь, начиная съ ранней молодости и чуть не до гробовой доски, и особенно сильны они какъ разъ во второй періодъ его жизни, когда онъ, повидимому, ощущалъ особенную потребность въ письменномъ словѣ, такъ какъ отъ непосредственной практической дѣятельности онъ уже отстранился» [1]) М. Н. Сперанскій очень вѣрно опредѣляетъ настроеніе Кулжинскаго. Удаленный въ глуши провинціи отъ литературной жизни, онъ переживалъ, вѣроятно, тяжелое для своего писательства состояніе. Хотѣлось писать, а главное—печатать, но послѣднее желаніе не всегда находило осуществленіе. Вѣроятно, Кулжинскій много своихъ произведеній посылалъ изъ Нѣжина въ столичныя изданія, но большею частью они не печатались. Въ такомъ положеніи (это бываетъ главнымъ образомъ у начинающихъ писателей) развивается, какъ говорится, писательскій зудъ. Есть мысли, есть впечатлѣнія, есть энергія: авторъ стремится осуществить все это въ своемъ произведеніи, которое въ концѣ концовъ постигаетъ неудача Но послѣдняя не отнимаетъ надежды на будущее: наоборотъ, является стремленіе скорѣе загладить неудачу новымъ выступленіемъ, которое опять, можетъ быть, потерпитъ ту же судьбу. Такимъ образомъ мысль работаетъ безостановочно, поспѣшно, но мало совершенно; литературный матеріалъ разростается, а писатель не находитъ въ его неприменяемости нравственнаго удовлетворенія. Въ такомъ-то состояніи былъ Кулжинскій, когда писалъ свое любопытное письмо

---

[1]) «Одинъ изъ учителей», 9 стр.

къ М. А. Максимовичу, какъ издателю періодическаго сборника: «Кіевлянинъ» [1]. Приводимъ это письмо, сохранившееся въ бумагахъ Максимовича, во всей его непосредственности.

Милостивый государь Михаилъ Александровичъ!

Если мое скромное имя не совсѣмъ еще изгладилось изъ вашей памяти, то позвольте напомнить вамъ о старинномъ директорѣ луцкой, а потомъ клеванской гимназіи, Кулжинскомъ, который нѣкогда имѣлъ честь пользоваться вашимъ знакомствомъ. Теперь я пятый годъ уже въ отставкѣ съ пенсіей и живу въ г. Нѣжинѣ Черниговской губерніи. Отъ нечего дѣлать я пишу кое-что. Не довѣряя выдумкамъ собственной фантазіи, я полюбилъ русскую исторію, занимаюсь ею и уже написалъ довольно по этому предмету, наприм.: 1) Взглядъ на исторію Россіи до Рюрика; 2) Разсказы изъ Росс. исторіи [2]) — въ родѣ моей книжки, если изволите припомнить, которую Д — тъ Народнаго просвѣщенія издалъ подъ названіемъ: „Русская книга для грамотныхъ людей“; [3]) Записная книжка русскаго человѣка; 4) Нѣжинскіе греки, и проч. и проч. Всего этого наберется на добрую книгу страницъ до 400 in 8°. Кромѣ пріятности самаго процесса писанія и сочиненія, меня увлекаетъ чувство убѣжденія, что я пишу въ духѣ народности русской, опирающейся на божественномъ православіи и богоподобномъ самодержавіи. Но... написавши такъ много (и, кажется, такъ хорошо), иногда я самъ себя спрашиваю: кто жъ это будетъ читать? будетъ ли это когда-нибудь напечатано?... Послѣ долгихъ весьма грустныхъ размыш-

---

[1]) Вышло три сборника 1840, 41 и 50 гг..

[2]) Вѣроятно, эта книга была издана въ слѣдующемъ году подъ заглавіемъ: „Разсказы изъ русской исторіи для простонароднаго чтенія“ Спб. 1853. Тип. Имп. Акад. Наукъ.—Указанныя здѣсь остальныя сочиненія Кужинскаго не упоминаются въ спискѣ проф. М. Н. Сперанскаго, такъ какъ, очевидно, не были напечатаны.

[3]) Русская книга для грамотныхъ людей „Спб. 1841. Тип. Имп. Акад. Наукъ.

леній о нашей книжной торговлѣ *вообще*, и о моемъ желаніи пуститься въ печать *въ особенности*, я остановился мыслью на, васъ, достойнѣйшій Михаилъ Александровичъ!—Вы тоже въ отставкѣ; тоже любите писать и печатать; матеріаловъ у васъ, безъ сомнѣнія, довольно; время отъ времени вы издаете „Кіевлянина“... Ну-те соединимъ наши силы, средства и матеріалы, да станемъ совокупно издавать Кіевлянина!—Пока это изданіе не обезпечитъ насъ до того, чтобъ мы могли даже переѣхать на жительство въ Кіевъ [1]); у меня въ Кіевѣ есть превосходный факторъ и корректоръ для этого изданія, сынъ мой, кандидатъ у-та, служащій столоначальникомъ въ канцеляріи попечителя К. У, округа [2]): изданіе пошло бы быстро, безостановочно. Первое условіе, sine qua non, надобно, чтобъ нашъ Кіевлянинъ, начавшись безсрочнымъ сборникомъ, нечувствительно перешелъ во всѣ обязанности и качества журнала. Новыхъ журналовъ теперь, кажется, не позволяютъ — и подѣломъ. Но ежели бы увидѣли, что нашъ сборникъ продолжаетъ являться книжка за книжкой, и часъ отъ часу болѣе дѣлается полезенъ и необходимъ, то, мнѣ кажется, еще бы просили насъ продолжать изданіе въ видѣ журнала: ainsi va le monde! А для успѣха въ этомъ надобно, полагаю, чтобъ Кіевлянинъ, и будучи еще безсрочнымъ сборникомъ, уже мало по малу принималъ физіономію журнала, раздѣляясь, примѣрно сказать, по слѣдующимъ рубрикамъ:

I Русскія новости.

Статистика современнаго добра, процвѣтающаго на Святой Руси по всѣмъ отраслямъ жизни, науки и искусства. Извѣстія о

---

[1]) Въ это время Максимовичъ жилъ въ своемъ имѣніи по Днѣпру, на Михайловой горѣ, въ Золотоношскомъ уѣздѣ, куда къ нему стремились мысли и чувства многихъ его старыхъ и славныхъ друзей.

[2]) Очевидно, имѣется въ виду Григорій И. Кулжинскій, служившій по народному просвѣщенію и также выступавшій въ печати въ томъ же ретроградномъ духѣ, что и отецъ. Скончался въ концѣ 90-ыхъ годовъ въ Нѣжинѣ.

новыхъ пожертвованіяхъ на общую пользу; описаніе современныхъ подвиговъ русскаго великодушія, храбрости, безкорыстія, успѣховъ на поприщѣ наукъ, искусствъ и промышленности. Жизнеописанія знаменитыхъ соотечественниковъ. Церковные, училищные праздники и т. п., и т. п. (Все это отдѣленіе я беру на себя.)

II. Русскія древности и исторія.

Извѣстія о новыхъ открытіяхъ русскихъ древностей; описаніе древнихъ памятниковъ, развалинъ, урочищъ; памятники древней русс. письменности: старинныя пѣсни, и т. п. (Въ это отдѣленіе полагаю вкладу до 400 страницъ.)

III Русская словесность.

Русскія пѣсни и стихотворенія, русскія повѣсти, путешествія, разсказы, рѣчи, очерки; критика новѣйшихъ произведеній словесности, и т. п. (Полагаю сюда вкладу до 100 страницъ.)

IV Всякая всячина, или Смѣсь.

Анекдоты, отрывки, извѣстія о новыхъ трудахъ и предпріятіяхъ нашихъ книгопродавцевъ и литераторовъ, etc. etc.

Ежели вамъ угодно, наберемъ сперва только три книжки Кіевлянина (какъ безсрочнаго сборника), представимъ ихъ въ цензуру, и откроемъ подписку на три части—4 руб. сер. съ пересылкою. Слѣдующія цифры сами собою ложатся на бумагу: подписчиковъ (minimum) 500 по 4 р.=2000 руб. сер. все изданіе. Въ трехъ книжкахъ печатныхъ листовъ 36 (по 12 листовъ книжка). Полагая расходу на каждый листъ съ бумагою, наборомъ, печатаніемъ и сшивкою — вы подробно знаете эту всю процедуру—по 12 рублей серебромъ, намъ изданіе 3-хъ книжекъ обойдется въ 432 руб. сер.—положимъ даже въ 500 рублей. Затѣмъ чистаго дивиденда остается 1500 р. сер.!!!!!!!! А ежели съ 1-го генваря 1853 года нашъ Кіевлянинъ будетъ журналомъ (по 10 печат. листовъ книжка, а книжекъ въ годъ 12, и подписчиковъ

все-таки не менѣе 500), то числа перемѣнятся слѣдующимъ образомъ: 500 подписчиковъ по 12 руб. сер.=6000 р. сер. Расходу на 12 книжекъ или 120 печатныхъ листовъ 1440 рубл. сер.—положимъ, даже 2 т. цѣлковыхъ. Затѣмъ дивиденда для насъ 4 т. р. сер.!!! Присоедините вашу опытную мудрость къ моей горячей готовности, разсмотрите мое предложеніе со всѣхъ сторонъ и не оставьте удостоить отвѣтомъ вашего покорнѣйшаго слугу Ивана (Григорьев.) Кулжинскаго.

29 генв. 1852. Нѣжинъ, Черниг. губ.

Неизвѣстно, какъ М. А. Максимовичъ отвѣчалъ Кулжинскому на его „ну-те“, но, вѣроятно, читая это дерзки-самоувѣренное письмо, старый ученый очень смѣялся. Во всякомъ случаѣ отвѣтъ М. А. Максимовича долженъ былъ навести Кулжинскаго на еще болѣе „грустныя размышленія“ о его желаніи „пуститься въ печать“, такъ какъ сотрудничество его съ Максимовичемъ не состоялось.

Владиміръ Даниловъ.

Двадцять пять років українського театра.

(Спогади та думки).

«Съ воскресенья 10-го января въ томъ-же театрѣ предполагаются къ постановкѣ малорусскія пьесы съ участіемъ г. Кропивницкаго». Така маненька оповістка зьявилася в хроніці «Кіевлянина» 6-го січня 1882 року.

Ще на Різдво приїздили до Київа Садовський з Кропивницьким. Були вони по своїх людях. Чутки про те, що українська труппа може гратиме в Київі, вже ходили по городу, і ми, на той час ще зовсім жовтороті пташенята, з цікавістю приглядалися до ціх осіб: актьори і до того ще *українські актьори!* Досить, щоб закрутити голову хоч кому! Садовський був давній знайомий, але те друге, що воно таке? Огрядне, гарне, балакає густим, добірним голосом, рухи поважні, красиві... Кропивницький? Кажуть знаменитий артист?

Вони поїхали з Київа, сподіваючись грати в театрі Бергоньє по Різдві. І ось настало нарешті те чарівне 10 січня. Мабуть не тільки серце підлітка колотилося і солодко, і неспокійно, коли звозчик, цмокаючи, та сіпаючи віжками, підьїздив до старого театра Бергоньє.

Конка не краяла ще тоді Фундуклеєвської вулиці на дві половини, і звозчики лавами сунули просто до театра; тротуарами надбігали з обох боків «обитатели высшихъ сферъ». Двері театра грюкали тай грюкали, пускаючи разом з хмарами морозяної пари

гурти нових людей; полохане газове світло що разу кидалося у два боки, немов хтіло зірватись і втекти кудись од свого ріжка; було тісно, голосно, весело...

Тоді ще театр Бергонье мав вузький хід; праворуч була каса; коло її віконця і купчились люде, забираючи останні білети, а ті, що вже мали їх, штовхаючи оден одного, спішили по сходах вгору. От грюкнули двері, і ми опинилися нарешті в корридорі першого яруса, і одразу на нас повіяло тим специфічним театральним повітрям, що якось приємно напружує нерви: тепло... дух пудри, пахощів і газового світла. В корридорі купчаться люде... Вузький корридор, стара, втерта ногами деревьяна підлога, маненькі двері лож з чорними літерами та цифрами, по стінах ріжки газового світла і білі афіши. Давня картина старих театрів.

Капельдінери хутко одбирають в публіки одежу... Панії, в останній разочок, прихватцем, причепурившись перед дзеркалом, спішать на свої місця... Всі хапаються... Стукають двері лож... чутно негармоничні, рипучі згуки: музиканти лаштують свої інструменти. По тілу побігла якась електричня іскра... нерви напружені... Нетерпіння росте. Шуби, калоши, шапки, білетики на речі... Ох, нарешті скінчено цю нудну процедуру,—сидимо в ложі. Перед очима завіса. Стара, традіціонна завіса провінціальних театрів, без найменчої претензії на орігінальність, або художність сюжета: традіціонні колони, квітки, море, а в кутку неодмінно дві маски, що спираються одна на другу, як літера *x*. То там то сям маячать по ложах яскраві фарби українських жіночих костюмів. Он ціла ложа — і діти і батьки — в українським вбранні. Чутно рідну мову і там, і тут. І сердце починає стискатись од якогось надзвичайного почуття. Завіса таємно хвилюється, публіка знай заливає театр,—аж чорніє партер. Музиканти риплять... аж ось тихо... вдарила палочка... діріжор займає своє місце... згуки невиразного гамору стихають. Діріжор махає своїм патичком—і побігли жваві, веселі згуки. Галоп, чи полька, чи вальс... все єдно! В ті добрі старі часи ще не спадало нікому на думку, що оркестр ламає цільність враження драматичного

твору... мабуть не ламав. Але ось останні одноманітні акорди, і нарешті стрепенулася завіса, захвилювалася і раптом посунула вгору.

Покої сотника Хоми Кичатого. Даймо, що вони цілком не відповідають історичній правді: якась рублена россійська хоромина, мабуть з «Василиси Мелентьевої», або з «Каширської старини». Дарма! Все те дарує серце,—воно чека жадобно рідного, свого. Почалася дія. Стеха скінчила монолога і в хату впурхнула Галя. Сердешна Галя!.. Вона геть та й геть не одповідала своїй ролі: то була старенька артистка Жаркова, і, не вважаючи на жваві рухи і на грим, «почтенный возрастъ» артистки виявлявся всім. Дія розвивалася як слід, та не було ще електричної іскри, тої іскри, що оббігла-б ввесь театр і зьєднала-б всіх—і глядачів і артистів—в одно велике ціле. Але ось за лаштунками розлягалися урочисті згуки колядки. На сцені счинилася заматня. Глядачи напружили увагу... чиясь дужа рука владне шарпонула двері. «Вечір добрий!»—вчувся могутній металлічний голос... і на сцену вийшов велетень-козак. Злетіла іскра натхнення. Як тучка літня злива, сипнули з-усюди оплески. А козак стояв в своїй гордій обуреній і здивованій позі, немов не бачучи нічого крім перевьязаних сватів. Кілька хвилин в театрі чутно було тільки дощ оплесків. А коли скінчилась дія, завіса вже впала, — всі були захоплені як один. Оплески не вгавали. Викликали всіх: тих, що зчарували театр своєю артистичною грою, і навіть тих, що не заробили на таку шану. Ніхто не розбирався у грі кожного окремого артиста.

Публіка затопила фое, корридори. Обличчя всім пашіли, очи блищали... стояв живий гамір .. дзвеніла українська мова,—«от избытка сердца глаголали уста».

Перелітаючи тепер гадкою довгий шлях життя — 25 років, я бачу себе дівчинкою підлітком 12—13 років, але всі ті почуття, що тоді стискали й підносили молодесеньке сердце, оживають і зараз в ньому, і мов тоді, в той день в театрі, од захвату знов захоплює дух.

Це було щось надзвичайне. Нас городянських дітей, що вже бачили найпишнійші опери, і Сарру Бернар, і братів Коллен,—взагалі всіх славно-звісних артистів—сама вистава української трупи, убогої обстановою, бідної людьми, не мала-б сили піднести до такого ступня захвату, який охопив нас од самої першої дії Назара. Тай був то другий захват: не втіха од гарної гри,—святий захват, що сльози викликав на очі, а в сердці збуджував найкращі людські почуття.

Те, що зараз немає для нас жадної ваги, може бути в великій послузі для нащадків наших. Через те хочу спинитися тут на хвилинку, аби зьясувати причини того незабутнього, святого захвату, що викликав в душах наших українській театр.

Наше покоління—виключне покоління: *ми були першими українськими дітьми*. Не тими дітьми, що виростають в селі, в рідній сфері стіхійними українцями,—ми були дітьми городянськими, яких батьки виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями з сповитку. Нас було небагато таких українських родин; решта-ж нашої дитячої суспільности, з якою нам доводилось раз по раз здибатись, були змосковлені діти-паненята. На той час серед київської quasi-інтеллігенції россійської, або вживаючи краще вже витерте слово—буржуазії, панували недобрі відносини до всього українського, а найбільше до саміх «украйнофиловъ»; в найкращім разі це були якісь глузливі відносини, немов до «блаженненькихъ»—дурників. Можно собі уявити, як переймали од батьків такі відносини діти, що, як відомо, переймають швидче за все саме недобре і мають так багато жорстокости в сердці. Ми балакали по-українськи, і батьки балакали до нас скрізь по-українськи; нас вбирали дуже часто в українські вбрання. І звичайно і тим, і другим звертали ми на себе увагу, а разом з нею глум, посміх, кепкування, призирство. О, багато довелося прийняти нашим маненьким сердцям гірких образ, незабутніх. То було не то, що нині. Тепер українська дитина вже має свою сферу, має на що опертися: ми були перші, у нас не було маненьких попередників. Як дикі звірьки, що з дитинства звикають до самооборони, ми повинні були змалку давати на

кожнім кроці одсіч. Бідний молодий дитячий розум, бідне маненьке сердце,—образою й зневагою отруєно їх з веселих, дитячих літ! Я памьятаю, як з сестрою гуляли ми якось в Ботанічнім садку, звичайно в українському вбранню, балакали між собою по-українськи. Нас взяли на глум; счинилася гидка сцена: діти, а за ними й завжде однаково розумні бонни та няньки почали глузувати з нас, з нашого вбрання, з нашої «мужицької» мови. Сестра вернулася до дому з ревними слізми. З цього приводу написав тато вірш, присвячений їй: «не сумуй, моя доле кохана». Моїх сліз не бачив ніхто: запекле, вовче серце було в мене; але памьятаю, як в ночі, бувало, коли всі спали навколо, пригадувала я всі денні події і думала, думала... І така страшна, така хижа ненависть до всіх гнобителів рідного слова і люду займалася в сердці, що аж страшно згадати тепер, що перечував в той час дурненький восьмилітній чоловік. Сльози всихали на очах од тої хижої ненависти, що палила серце. Боже, як працювала палка, дитяча уява! Всі муки й тортури, що утворювали колись козаки над подоланними ворогами, здавалися мені цілком придатними до помсти над ненависним ворогом...

Дарма! З ненависти виростає любов—та болюча й незагійна любов, якою тільки й люблять діти окривджених батьків.

Все це я згадую на те, щоб зьясувати той настрій, який охопив нас, безкрилу молодь, з першої хвилини, скоро роспочав свою діяльність новий «український» театр. «Пятерки, четверки», «переложенія», «сочиненія»—всі інтереси молодого, шкільного життя — все те порвалось кудись набік! Байдуже до всього! Там, в театрі, іде справжне життя, там знялася справжня боротьба—ми почували це. День минав, як сон; тільки вечора чекали ми. І коли ми вбирали наши вкраінські убрання, нас охоплювало те почуття, яке мабуть стискало груди молодого лицаря, коли його вперше підперізувано лицарським мечем.

Минулі часи, давні часи! І сміх і жаль бере, коли згадуєш тепер цю убогу дитячу демонстрацію, якою і ми ніби причинялися до великого діла. Вишивана сорочка і голосна українська розмова в театрі. Сердешні засоби! Але й вони відповідали тій глині, якою стуляє муляр одну до одної великі цеглини мурів.

Звичайно, у дорослих людей почуття патріотизма виявлялося не в таких примітивних, стихійних формах, як у дітей, але що український театр і розжеврів у свідомих, і збудив у несвідомих національне почуття, що він став великим етапом і чинником в історії зросту нашого національного самопізнання—це безперечний факт. Людині інтеллігентній неможливо було задовольнити своє естетичне почуття тим репертуаром, який виставляла тоді трупа,—а двери театра ломились од натовпу публіки: артистичне виконання убогої трупки, що мала на чолі тільки двох артистів, не справило б великого вражіння на глядачів, а буря захвату розлягалася грімом оплесків в театрі.

Були і инші мотиви.

Наведем кілька фактів.

Після першої вистави, часописі київські на той час—давній приятель «Кіевлянинъ», і спріяючі українцям «Труд» та «Заря»—озвалися своїм присудом. «Впечатлѣніе, произведенное на публику исполненіемъ пьесы, писав «Кіевлянинъ», — было далеко не удовлетворительнымъ. Изъ всей труппы можно остановиться только на 2-хъ исполнителяхъ, г. Кропивницкомъ (Назаръ) и Садовскомъ (Гнать). Все остальное ниже посредственности. Это были не артисты, а любители, впервые выступившіе на театральные подмостки. Манеръ никакихъ; объ умѣньи держать себя на сценѣ и говорить не приходится». (Кіев. 1882, № 8). «Составъ труппы вообще ниже посредственности; актрисы нѣтъ ни одной. Всего этого не могутъ не сознавать и самые рьяные хохломаны, хотя они изъ кожи лѣзутъ вонъ, чтобы устраивать овації положительнымъ бездарностямъ. Во всей труппѣ выдѣляются только два артиста — Кропивницкій и Садовскій» (Кіев. 1882, № 13). Звичайно, це казав «теплий приятель», але на цей раз в словах його було чи мало й правди. «Заря» і «Труд» головним чином вихвалювали Кропивницького та Садовського, а про трупу здебільшого недоговорювали. «Исполненіе пьесы было, говоря вообще, вполнѣ удовлетворительно,—писала «Заря». Пальма первенства, какъ и слѣдовало ожидать, принадлежитъ г. Кропивницкому, въ которомъ мы имѣемъ несомнѣнно большой сценическій та-

лантъ. Первое дѣйствіе онъ вынесъ на своихъ плечахъ, потому что Стеха и Игнатъ выступали сначала какъ-то робко, первая почти совсѣмъ не играла, второй шаржировалъ въ жестикуляціи» [1]). Другій спектакль труппи Ашкаренка—«Наталка-Полтавка» виявив ще більші деффекти труппи.

Вихвалюючи Кропивницького за Виборного, «Заря» писала тим часом: «къ сожалѣнію, мы далеко не можемъ сказать того-же о другихъ исполнителяхъ. Можетъ быть, они и приложили нѣкоторое стараніе, чтобы дѣло шло у нихъ сколько нибудь на ладъ. Но естественно, что отсутствіе голоса и музыкальнаго образованія вообще нельзя восполнить на двухъ-трехъ репетиціяхъ. Объ игрѣ всѣхъ исполнителей Наталки (за исключеніемъ, конечно, г. Кропивницкаго) слѣдуетъ сказать, что въ ней было мало живого, оригинальнаго: всѣ воспроизводимыя ими лица вышли у нихъ блѣдными, робко и неувѣренно двигающимися и недостаточно бойко владѣющими изящнымъ малороссійскимъ языкомъ»[2]).

Досить. Це писала спріяюча всьому українському часопись, і вона навіть завважила, що решта персонажів труппи, за виключкою Кропивницького та Садовського, «недостаточно бойко владѣютъ изящнымъ малороссійскимъ языкомъ». І справді, труппа була о стільки бідна, не кажу вже дотепними артистами, а просто людьми, що на Наталку не вистарчало артистів, і товариство мусило запрошувати на роль Терпелихи артистку-аматорку з драматичного товариства, пані Жежелевську. А коли Кропивницький виставив уперше свою драму «Дай серцю волю», то довелося вже запросить двох аматорів: на ролю Одарки—О. А. Лисенко, а на ролю Семена—покійного Туробойського. Труппа вже цілком не мала можливости виставити хоч оперетту Лисенка «Черноморці». Що до хора, то, навпаки, хор був завжде добрий. Кропивницькому, як баєчному принцові, досить було тільки свиснути, і на його посвист зліталися хмарою співаки,—студенти та курсистки.

---

[1]) »Заря» 1882 г. № 8.

[2]) «Заря» 1882 г. № 11.

Репертуар був не кращий ансабля труппи: «Наталка-Полтавка», «Москаль-Чарівник», «Назар Стодоля» та другі. Через брак репертуара труппа мусила виставляти і такі choeuf d'oeuvr'и української сцени, як «Щира любов» Квітки, та «Ой не ходи Грицю», оперетту Александрова. Про виставу таких пьєс навіть своя пресса озвалась сердитим словом. «О постановкѣ въ воскресенье въ театрѣ Иваненка «Ой не ходи Грицю» слѣдуетъ сказать то же, что мы сказали о драмѣ «Щира любовь»,—писала «Заря»—т. е. что постановка ея объясняется, съ одной стороны, простымъ недоразумѣніемъ, съ другой—крайней бѣдностью репертуара малорусской сцены. Дѣйствія никакого, замыселъ непонятенъ, характеровъ никакихъ. Мы убѣждены въ томъ, что Кропивницкій нигдѣ и никогда больше не поставитъ этой пьесы, ибо постановкой такихъ пьесъ можно убить малорусскіе спектакли. Кромѣ упрека за постановку этой пьесы, мы ничего другого не слышали отъ публики. А публики между тѣмъ въ театрѣ была масса; театръ былъ буквально биткомъ набитъ»[1]). Додам од себе, що цей славний спектакль втямився і мені, мабуть і другим. Незабутній спектакль! Театр був справді повнісінький. В теплому, парному повітрі чорніли ряди лож, та партер густо набитий людьми. Почалася перша дія. Перша дія драми—експозіція,—вимогати од неї багато ще не можно. Але дивно було те, що в першій дії цього славнозвістного твору не було й жодної експозіції. Завіса впала, і всі здивовано дивились один на одного: що воно таке? до чого?—Ніхто не розумів. Знову знялася завіса. .—те-ж саме... Холодне зневірря поповзло вже гадючкою в серця глядачів. На обличчах всіх виявився вираз якогось непорозуміння; той вираз так вже і не сходив аж до кінця спектакля. За третьою дією нас охопив невинний регіт, а людей старшого віку—сором. Я бачила, як неспокійно повертались в кріслах ті, що сиділи в партері, та мов ті велетенські черепахи силкувалися втягти голови між плечи, щоб заховатись од сорому. Знов впала завіса і знов знялась — дія четверта. Не то що в

[1]) „Заря“ 1882, № 283.

корридорах, вже і в ложах чулися сміх та сердиті вигуки: це свинство! здирство! Чи-ж можно виставляти таку пісенітницю, таке паскудство. На гальорці панувало справжнє обурення... Щоб то було, коли б це був не український спектакль?! Цікаве в цій пьесі було те, що глядачів ввесь час вражали сами несподівані несподіванности. Пожежа, злива, смерть, злочинства... всі кари Божі. І одна незалежно від другої—тим-бо й ба! І коли б сказали кому небудь з публики, що завтра ж його скарають на смерть, як тільки він не перекаже змісту пьеси,—я певна, що, не вважаючи і на таку страшну погрозу, ніхто не зміг-би зьясувати, на що в той вечір здіймалася і падала завіса аж цілих десять разів! Одначе і в цьому спектаклі Кропивницький визначився, правда не грою—грати не було чого, але героїзмом: ми побачили справжнього українського Муція Сцеволу. Щоб вдати з себе якусь горбату, низькорослу потвору, Кропивницький позвязував собі ноги мотузками і так проплазував по сцені аж цілих пьять дій. Сердешна оперетта після київського дебюту навіки попрощалася з світом. Виставити її примусила артистів бідність репертуара.

«Сватання на Гончарівці» було тоді шанобною і бойовою пьесою. «Трудъ» писав ще перед спектаклем: «Въ воскресенье въ театрѣ Иваненка идетъ спектакль съ большой пьесой «Сватання на Гончарівці». Мы совѣтовали бы любителямъ украинской сцены не пропустить этого спектакля, тѣмъ болѣе, что роль Стецька, какъ говорятъ, одна изъ лучшихъ ролей г. Кропивницкаго» [1]). Пьесу виставлено і другий раз «по желанію публики», і збор був знову повний. «Что публика дѣйствительно желала во второй раз видѣть эту пьесу,—писала «Заря»—это видно изъ того, что театръ былъ биткомъ набитъ, что еще наканунѣ спектакля всѣ билеты были разобраны и масса публики ушла отъ кассы ни съ чѣмъ» [2]). І третій раз іде «Стецько» і дає повний збір.

---

[1]) «Трудъ» 1882, № 7.

[2]) «Заря» 1882, 8-го дек.

«Дай серцю волю» Кропивницького справило справжній фурор. Рецензент «Труда» писав: «Я полагаю, что не ошибусь, если скажу, что всѣ интересующіеся украинской сценой кіевляне (конечно, кто могъ захватить билетъ) были на представленіи пьесы. Навіть „Кіевлянина“ задовольнила пьеса: він з ласки своєї порадив навіть Кропивницькому «попробовать написать пьесу изъ малороссійскаго народнаго быта на русскомъ языкѣ и такимъ образомъ открыть своимъ произведеніямъ болѣе широкое поле».

Вище наведені факти свідчать, що—ні репертуар, ні артистичне виконання української труппи не мали змоги так захопити публику, як те зробив український театр, і в значній мірі правду писав „Кіевлянин“, коли натякав, що «умыселъ другой тутъ былъ».

Так! «Був тут і другий «умыселъ».

Це був перший промінь сонця після довгої ночи; перший подих весни по безнадійній зімі. Мрії, надії, все збудив він, рідний театр. Громадяне, письменники, артисти—всі згуртовалися коло нього. Публика заливала залу, стояла хмарою коло касси, а в театрі панував той захват, якого вже не зазнати теперешнім артистам по вік!

То був захват першої весни...

Звичайно, жодна труппа в Россії не бачила такого прийому, якого зазнали українські артисти у дні молодощів своїх; заздрість почала точити россійських актьорів, а злоба «Кіевлянинъ».

Минуло багато років з того часу... багато людей, що тоді не вірили в силу українського руху, — змінили теперь свої погляди, вірним обскурантізму лишився тільки «Кіевлянинъ» і «всѣ присные его». І ось тепер, коли розгортаєш його давні, пожовклі «страницы злобы и порока», од них так і пашить, як і в ті давні дні, ненатла злоба.

У 26 числі „Кіевлянина“ зьявився відомий лист режіссера тодішньої россійської труппи—Казанцева. В театрі тоді стався неприємний інцідент: коли Кропивницький виходив вклонитися публиці, якось чи то з необережности, чи хто вже його там зна з чого, робітники впустили йому на голову декорацію й стра-

шенно забили його. З цього приводу і написав листа Казанцев. «Дѣло въ томъ, писавъ славный артистъ россійській,—что *партія хохломановъ*, усердныхъ поклонниковъ малорусской труппы, стала вѣнчать ее лаврами: полетѣли на сцену бараньи шапки, тулупы; сцена въ антрактахъ наполнялась массой народа, вслѣдствіе чего г. директору театра г. полиціймейстеромъ оффиціально было объявлено, чтобы доступа на сцену публикѣ не было... Намъ заявлено было оффиціально, что если эта толпа, наполняющая въ послѣднее время сцену въ антрактахъ, не будетъ удаляема со сцены, то малорусскія пьесы запретятъ, потому что *скопище это имѣетъ какой-то странный характеръ*» [1]).

Поспіх українського театра, живий рух, що опанував все місто,—це було гасло «Кіевлянину», і він роззявив свою пащу. Почалася компанія проти «хохломанства». «Конечно, между хохломанами могутъ быть и психическіе больные, но гораздо чаще между ними встрѣчаются невѣжды, да притомъ невѣжды съ большими претензіями и самоувѣренностью».

До речи тут виступив Костомаров з своєю відомою росправою «Задачи украинофильства». З якою злерадістью підхопив «Кіевлянинъ» «слова почтеннаго историка». І пішла писати губернія! Драгоманов написав «Кіевлянинові» та його однодумцям відомого листа: «остановить «хохломанское дѣло», разсчитанное на естественный ходъ развитія политической, соціальной и культурной жизни во всей славянщинѣ, и потому съ каждымъ годомъ хоть медленно, но вѣрно подвигающееся впередъ, вы не можете. Подумайте!» Од ціх слів просто сказився «Кіевлянинъ». Посипалися передовиці з приводу слів «Пирятинскаго пророка». А позаяк «Кіевлянинъ» тоді ще мав повну віру в можливість «остановить хохломанское дѣло», то одразу-ж кинувся на передову на той час українську позіцію—на український театр. Він одразу, своєю специфичною інтуіцією зрозумів краще за всіх істориків літератури, яке значіння в житті народів, і особливо народів

[1]) «Кіевлянинъ» 1882 т. № 26.

пригнобленних, має рідний театр. Треба було завважити адміністрації, що злочинний рух росте тут, у місті, під її крилом. Почалися дописі про театр. «Кіевлянинъ» вибивався з сил, гукаючи «caveant consules». Скандал в театрі на останньому спектаклі «Гаркуша» дав йому добру нагоду доводити, що українці користуються українським театром на те, щоб виявити свою ненависть до всього «русскаго».

«Поклонники малороссійскихъ пьесъ (Кіевлянинъ № 29) не ограничились овиціями, устраиваемыми далеко не по заслугамъ малорусской труппѣ. Ревъ, стонъ, киданье на сцену шапокъ даже пальто (?) (отчего не сюртуковъ, брюкъ и сапогъ)—все это производитъ непріятное впечатлѣніе на безпристрастнаго зрителя, тѣмъ болѣе, что этихъ овацій удостаиваются даже такіе исполнители и исполнительницы, которые годятся только для ролей статистовъ. Но эти господа пошли дальше и обратились къ свисткамъ противъ *русской артистки*». А річь була ось в чім.

Д-ка Летар, водевільна артистка россійської труппи, добре бачила, які збори почали вже давати українські пьеси, і схотілося їй взяти на свій бенефіс повний збір. Не знаю якого походження була вона, але української мови зовсім не тямила. Та що з того? артистці россійської труппи, мабуть, здавалося, що українська пьеса—це сама остання ерунда, і що як там не коверкай ту несчасну українську мову—все едно «дурні хахли» почнуть вітати по щирости.

Не справдились падії.

Як зараз бачу цей спектакль. Звилася завіса,—на сцені сиділа «хороша Сотничиха». Якась балетна зелена едвабна спідничка була на ній, куцепький корсажик, перекрещений на грудях шовковими шнурами, шовкові чулки, черевички на високих підборах... На білявій голівці, правда, маячило щось на зразок кораблика. Почалась дія. Од першого слова пані Летар стала помилятись, коверкати українські слова, наголоси. Це зневажливе відношення до української мови почало дратувати молодь... Чим далі розвивалася дія, тим більше коверкала мову гарненька, білява лялька, що мала уявляти з себе Сотничиху. Крім мови,

всією істотою своєю, своїми рухами, своєю грою—вона цілком не відповідала своїй ролі: вона перебігала підтюпцем злегенька по сцені, маніжилась, манернічала, уявляла як найкраще ту «кисейную барышню», про яку Пегасов каже у Тургенева, що йому завжде хочеться «потянуть ее оглоблей по ребрахъ». Мабуть таке-ж темне, глухе, несвідоме ще бажання починало зростати серед публики, що залила темною юрбою аж до самої стелі ввесь театр.

Зачиналося щось недобре... Закипала буря...

Звикле вухо вже роспочуло-б у тому невиразному, тихому ще гаморі, що зривався то тут, то там,—грізні згуки обурення.

У перших рядах крісел сиділи «почтенные сенаторы и старцы» — лисі жуіри, прихильники актриси. І до української пьеси, і до української мови байдужісенько було їм,—вони прийшли подивитись на свою «диву» в новій ролі, і знайшли, що все це вийшло в неї «очень мило», і цей costume paysanne надзвичайно личить гарненькій ляльці: голенькі ручки, шийка і ніжки, стиснені шовковими панчішками—c'est charmant. Ледве впала завіса, з передних рядів крісел почулися оплески, а діріжор звівся на своїм місті, держучи на срібній таці аксамитну подушку з якимись фермуарами, коло нього стояли капельдінери з квітками і дарунками. Розпьялась завіса, і разом з Кропивницьким-Гаркушою вилетіла, мов пташина, рожевенька «дива», вклонитися публиці за оплески й дарунки.

Цього було вже занадто.

Як подих осіннього вітру в зголілому лісі, розлігся по театрові свист різкий, болючий, що ніби розшарпонув все повітря. Публика заметушилась. Передні ряди почали гнівно озиратися на гальорку і ще дужче плескати в долоні, а молодь... «От них-же первый есмь аз», щиро озвалася на гасло. Нечуваний гвалт знявся в театрі: передні ряди партера плескали в долоні,—гальорка і молодь лютували. Посвисти, тупанья ногами, гадюче шипіння—глушили оплески партера.. А діріжор все стояв з дарунками в руці, не знаючи, що йому чинити. Аж ось розпьялась завіса—(в середині великої завіси зроблено було такі

драпіровки, що роспиналися, коли артистові треба було вийти вклонитися)—і перед очима публики виявилася високо-мелодраматична сцена. Пані Летар лежала долі, мов непритомна; біляві коси спадали шовковими пасмами з чола, Крешівницький підтрімував її за талію одною рукою, а другою підносив їй дарунки, які непритомна пані одпихала рукою. Казанцев виступив на крок наперед і голосом розвінчанного короля озвався до театра: «полюбуйтесь на вашу жертву! Доктора!! Доктора!!.»

Завіса впала. Гвалт вгамувався.

Таким скандалом закінчились перші українські спектаклі в Київі. Але скандал той виникнув з найкращого, найсвятійшого почуття. Даремно «Кіевлянинъ» силкувався довести, що «хохломаны» навмисно підстроїли скандал, аби знеповажити «русскую артистку». Сліпий не бачить сонця.

То була вогнейна образа за знеповажливе відношення до українського слова; то була пекуча любовь до пригнобленного свого рідного, яку розжеврів до полумья український театр. Стара рана, розьятрена сльозою образи.

Спектаклі скінчились.. Артисти попрощалися з киянами до осени... «Украинскіе спектакли, писав співробітник «Труда», и на цѣлый мѣсяцъ останутся предметомъ разговоровъ».

Він помилився рахунком: вони лишилися «предметомъ разговоровъ» на цілих 25 літ.

II

Історія українського театра—розірваний ланцюг. До останніх часів ми не знали суцільного малюнка поступового розвою нашого театра, ми мали тільки окремі розрізнені звістки.

Натура не знає ніяких катаклізмів,—вона кориться лише неодмінному, непохитному закону еволюції; так і життя людського духу не знає раптових вибухів, не звязаних з минулим життям, і в нім панує той самий закон еволюції, який керує й життям природи. Правда, в житті людськім есть фактори, невідомі натурі. Натура приголомшує тільки те, що не має здатности

до життя. В житті людськім нема такої логики: в ній панує часами зла, нерозумна воля людини,—вона утворює утиски переслідужування, заборони; вона приголомшує здорове, світодайне життя народів, припиняє його на де-який час. В житті людського духу панують більш сложні закони, ніж в житті природи,—але все таки і ним керує загально-світовий закон еволюції. Вогонь, засвіченний самим життям, людям не загасити. Пригашене світло, що цілі століття ледве мріє, виривається нарешті велетенськими протуберанцями і несе світ і тепло у просторі віків.

Спираючись на грунт цього всесвітнього закона еволюції, посилкуємось переглянути історію українського театра. Не будемо наводити всіх дрібних фактів, спробуємо тільки уявити собі, чим заповнювалися ті великі порожняви між ріжними періодами життя українського театра, які давали можливість утворювати всякі теорії про «батьків» та «творців нової української драми».

Досить довго аж до останніх часів панувала теорія, яка вважала Котляревського «писателем, которым собственно начинается новая малороссійская литература». [1])

Наш високошановний учений П. І. Житецький довів своєю науковою працею, що між старою і новою українською літературою не було порожньої прірви; він довів, що українська література, бодай і приголомшена і придушена усякими заборонами, все таки не переставала істнувати і сяк так задовольняла невеличкі на той час потреби своєї суспільности. Звичайно Котляревський відограв першорядну роль в історії розвитку нашої літератури: він розсунув межі поетицької творчости. По теорії Довгалевського тільки народні тіпи мали право висловлюватися простим «казацкимъ нарѣчіемъ». А в Енеіді Котляревського українською мовою говорять вже й царі, й герої і взагалі «всякого стану і преложенства» люде. Ту літературу, яка обслуговувала до нього тільки місцеві провінціяльні інтереси, Котляревський вивів на широкий шлях загально-людських ідеалів і, та-

[1]) Пыпинъ Исторія Слявянскихъ Литературъ 357.

ким робом, побільшив коло українських читачів. Але українська література еволюціонірувала і до нього й подавалась наперед поступовим шляхом, міняючи свої форми відповідно вимогам часу.

Як творцем української літератури, так вважають навіть і досі Котляревського «творцем нової української драми». Олімпіади її лічуть починаючи од «Наталки Полтавки». Чи-ж воно дійсне так? Чи справді ввесь зріст українського театра пішов од фантазії Котляревського, якому так раптом, несподівано, спало на думку написати українську пьесу? Невже «Наталка Полтавка» не мала попередників, і од «пікільної драми» аж до неї вакувало поле української драматичної творчости?

Коли зоолог бачить два види, між якими немає безпосереднього звязку, він à priori зводить їх до їдної группи; дальнійші дослідувачи знаходять кістяки вимерлих видів, або одбитки їх в камьяному вуглі, і додають таким робом ті перстні розірваного ланцюга, яких не можно було попереду знайти.

Але природа пише на гранітних скелях літерами, яких не змивають тисячи віків! Чоловік пише на папері, і слово його не раз береться попелом—туманом... Найчастіше траплялося це мабуть в ті часи, коли літературою, «поетиньким художеством», займалися, з ріжних причин, більше для власної втіхи; коли літературні твори не друковано, а більше переписувано прихильниками рідної літератури, та переховувано по родинах. Таким часом була для нашої літератури друга половина XVIII століття. Якимсь чудом заховалися з тих часів тільки де-які письменні матеріали,—поодинокі перстні розірваного ланцюга. Тому то, як каже Самуїл Величко, не легко «домагатися совершеннаго о всемъ видѣнія и правды». Ми на те й надії не покладаємо,—висловимо тільки з цього приводу де-які свої думки.

Український театр почав розвиватися од тих самих загальнолюдських причин, грунт яких лежить в самій природі чоловіка, од яких почали розвиватися і театри всіх народів. Уже в «танках» сміло можемо добачати зародок театральної дії. Татарщизна й другі політичні заколоти та бурі взагалі припинили розвиток духовного життя українського народа, тим то й театр український

припізнився проти театра європейського трохи чи не на сотню літ. Першу звістку про вертеп ми маємо з 1591 року. Галаган подає звістку [1]), що Ізопольский бачив у Ставищах екземпляр вертепа з датою 1591 р. Розвиток шкільної драми починається вже з початку XVII століття. 29-го серпня 1619 року виставлялася на ярмарку в Камьянці «Трагедія, альбо образ смерти пресвятого Іоанна Крестителя, посланника Божія» на 5 дій. Написано її було південно-руською мовою, інтерлюдії-ж до цієї трагедії, видимо, було написано властиво на те, щоб потішити ярмарчан: через те можно з певністью думати, що написано їх було вже зовсім чистою тогочасно-українською мовою. Таким робом, в той час, коли Англія вже мала Шекспіра, Франція — Мольєра, Україна ледве тільки знайомилась з театром маріонеток та шкільною драмою.

Але прищеплена до здорового, життєдайного дерева, щепа зацвіла одразу буйним цвітом. На той час Україна шпарко взялася до освіти свого народа. Унія, єзуіти, а також соцініанство та інші раціоналистичні течії, що знажували до себе українську молодь, прокинули середь громадянства религійну, а також, почасти, і національну самосвідомість. Почали ширити всі засоби самооборони, а з них найперше, яко противовагу єзуїтському впливові, рідну освіту. Київські «братчики» засновують власну братську школу для дітей «да не оть чуждаго источника піюще ко мрачно-темним латинянам уклоняться». Уложено було коллегію, звичайно, на зразок польських коллегій. Шкільна драма, що виробилася в католицьких коллегіях під впливом боротьби католицтва з лютеранством, а також під впливом відродження науки й штуки у Західній Європі,—знайшла собі цілком відповідний грунт у школах українських: тут була теж пекуча боротьба з католицтвом і добре озброєнними вояками його єзуїтами. «Шляхетна молодь студентська в коллегіумі Київо-Могилянськім» повинна була виробляти в собі ту силу та еластичність елок-

[1]) К. Ст. 82 р.

венції, що давала таку владу єзуітам. У своїм «Перлі Многоцінним» Кирилл Транквіліон-Ставровецькій каже, що «с той книгі святої можуть студенти вибірать вірши на свою потребу і творити з них орації розмаїтиї часу потреби своєї хоч і на комедіях духовних»[1]).

Такі були «практическія занятія» тогочасних студентів. Професcори коллегіантські писали самі комедії, або трагедокомедії духовні, які «через шляхетну молодь» бували «репрезентовані». Ці духовні комедії й трагедокомедії не обмежувалися лише геть религійними сюжетами. Живе життя одбивалося в них живим малюнком, а життя тогочасне давало багато зразків і для найгорійших трагедій: нові звичаї, що, як завжде буває, виявляються на перші рази у комичних формах, заходи католицтва проти православних, неправдиві відносини сильних, що «гвалтовними нападами» одбирали в безпритульних і луги, і млинки, і землю, і добро: гвалт і безправья, стверджені россійським урядом і, нарешті, воля й незалежність, крівью добуті батьками, що нині ламав та пищив російський уряд.

Було про що писати...

І всі ці мотиви справді одбиваються в драмах тогочасних професcорів-драматургів. Автори їх відносилися цілком свідомо до своєї літературної діяльности: вони вірили в силу слова і ним хтіли гоїти некучі рани тогочасного громадянського життя. «Комиков свойственная должность сицевая—еже учить въ обществѣ нравы представляя». Уже «в драмах Варлаама Лащевського та Георгія Конисскаго, каже д. Житецький (30), ми бачимо сучасне авторам українське життя, до якого обоє відносятся з тверезим та чесним реалізмом. І ці зміни однієї теми другою свідчать нам про бажання кращих репрезентантів української драми внести ясний світ думки у громадське самопізнання». Таким робом в тій школьній драмі» ми бачимо початки історичньої драми і живої комедії – сатири. Треба додати, що ці твори, особливо «Милость

[1]) Житецкій. Энеида Котляревскаго. 95.

Божія» та «Воскресенье Мертвыхъ» Конисського,—бодай і написано їх важкою, невиробленою ще словено-українською мовою,—визначаються такі справжньою художньою красою. На той час вони повинні були просто зачаровувати глядачів. В дійсности так воно і було: українська публика страшенно вподобала нову втіху—театр. Такий видимий поспіх трагедокомедій, «репрезентованих у Київо-Могилянськім коллегіумі», принажував авторів до літературної праці. Житецький наличує аж цілих 15 видатніших шкільних драм.

Ще більшої ваги набуває для історії розвитку української драми не сама шкільна драма, а інтермедії, що додавалися до неї, та вертепна драма. Ці речі писалися вже не книжною українською, а простою тогочасно-народньою мовою. Уже піїтіка Георгія Конисського (1746—47 р.) і піїтика другого невідомого автора одностайне зазначають, що комедії треба писати «словами шуточными, низкими, обыкновенными, иначе слогомъ простымъ, деревенскимъ, «мужицкимъ». Що до змісту, то теж між самою трагедокомедією та інтермедією була значна ріжниця: трагедокомедії писалися на мотиви поважні, переважно религійні, сучасне життя тільки вривалося в них, інтермедія-ж спеціально висміювала далеку від ідеала дійсність.

В той час як шляхетство українське тішилося шкільною драмою, народ теж не лишався без театра. Народний театр—то був вертеп: лялечний театр, який виставляли мандруючі по Україні студенти академії, аби «скудних подаяній нищетним образом вимирковувати». Дію драматичну, що одбувалася в цьому театрі, як відомо, було пристосовано до свята Різдва Христова. Вона ділилася на дві частини: перша розробляла церковно-религійний сюжет,—друга складалася з маленків сучасного життя і звязана була з першою лише святочним настроєм з приводу великого свята, про яке згадували у перших двох явах дієві особи. Треба було, каже Житецький (102), тільки урвати ту нитку, і ми мали-б народню комедію цілком вільну од церковно-религійних мотивів». Вертепна комедія мала великий поспіх в народі, аж до 60-х років минулого століття: вертепну драму виставляли в київських «бала-

ганах» на Подолі, і на вистави ці збиралися величезні юрби простого люду. [1]). Правда, що ці сцени вертепної комедії не мають цілости, звязку, однієї інтриги, яка дає і рух, і психологичні моменти комедії, всі вони мають розрізнений і випадковий характер, але вже й в тому тексті, що дійшов до нас, ми маємо героя, осередок пьеси,—той герой цеб то запорожець — ідеал народний.

Треба додати до того й те, що текст вертепа не був чимсь постійним,—це була річ рухома. Самими випадковими формами своєї дії, не звязаної одною спільною інтригою, він давав великий простір експромтам, натякам і взагалі «остроумію» тих, що балакали за ляльок. Через те він міг допікуляти і таким владарям, як Петро І. До того переконання, що текст вертепа був річью рухомою, приводить нас ось яка думка: у тім тексті, що дійшов до нас, нема нічого образливого для самого Петра І і для його уряду, а тим часом Петро І озброївся всіма силами на вертеп і почав його пересліджувати.

Вертепну комедію було оффіціально заборонено. До цієї справи радо причинився хитромудрий Феофан Прокопович. Бідкуючися ніби за долю бідних студентів академії, що примушені, «вимірковуючи собі харч» вертепною комедією, ганьбити своє духовне звання, він таки дійшов, чого хтів: митрополит київський Іосаф Кроковський, вволяючи його волю, заборонив учням духовної академії ходити з вертепною комедією. А річ була зовсім не в тім: Петрові геть не до смаку були ті вертепні комедії, що висміювали й круті роспорядки Петрові, і урядования Української коллегії, заснованної Петром, яка не вважала на стародавні козацькі вольности й привілеї [2]). Запопадливий Феофан Прокопович постеріг бажання свого потентата й поспішив погодити ню справу і заробити ласки царевої.

Таким робом ми бачимо, що уже в першій чверті XVIII століття в Україні цілком витворилися зародки світської драми і

---

[1]) Драматическій театръ въ Кіевѣ. И. Николаева.

[2]) Драматическій театръ въ Кіевѣ И. Николаева 13—14).

комедії; вони були вже зовсім достиглі, сама тоненька стеблина еднала їх тільки з матернім деревом, ще хвилина—і вони-б одірвались; впала-б овоч на добру землю і проросла-б новим здоровим зелом... Але...

Ще в 1744 році на славу приїзду в Київ царицї Єлисавети Петровни драму «Благоутробіе Марка Авреліа чрезъ учениковъ академія Кіевская всенародно торжествуетъ»; ще у 1749 році Георгій Щербацький дрюкує «трагедокомедію, нарицаємую Фотій» — і край. Творчість колишніх українських Афін замирає. Профессори академії вже не складають ні драм, ні трагедокомедій, шляхетна молодь не «репрезентує» їх... А вертеп, який видерто силоміць з рук людей «в науці і штуці добре знаних», переходить до рук балаганщиків, застигає на вікі в одній закамьянілій формі, і волочить своє злиденне життя лише по ярмарках.

Через що ж перервався зріст українського театра? Чи ж всохло джерело життя?

Перелиньмо думкою в минулі часи.

Ще до Петра І-го Україна так сяк жила своїм власним внутришнім життям. Київ вважався «русскимъ Парижемъ», Київо-Могилянська Академія пишала наукою не тільки на всю Україну,—вона постачала людей наукових і на всю Росію, од неї «вся Россія источникъ премудрости почерпала и вся своя новозаведенныя училищныя колоніи напоила и израстила». Але починаючи з Петра І-го, починаються і злигодні Київо-Могилянської Академії, а разом з нею і української науки та штуки. Завзятий гнобитель всього вільного, самостійного українського, Петро наважився знищити будь які ознаки особистого духовного життя України. Перш за все кинувся він на мову, на «малороссійскія примрачныя рѣченія». У 1720 році видано закона Київо-Печерській Лаврі «вновь книг никаких, кромѣ церковних прежних изданий не печатать. А и оныя церковныя старыя книги съ такими же церковными книгами справливать прежде печати съ тѣми великороссійскими печатьми, дабы никакой розни и особаго нарѣ-

чія не было» [1]). А у 1766 та 1772 році рішуче вже загадано було Київо-Печерській друкарні лише передрюковувати Московські видання слово за словом.

Політику Петрову, що до вольностів «України, як відомо, провадили й далі його нащадки». На деякі хвилини перепадали Україні більш ясні дні, а там знову починалися «утиски та всякії кривди й обіди». Катерина особливо завзялась на українців: у 1754 році наказала вона Сінодові, аби настановляв на архимандритів, та архієреїв людей «з природныхъ великороссіянъ» [2]). Українці почали зоставатись скрізь «за штатом». «Біда та и горе!—писав Іоасаф, білгородський єпіскоп, єпіскопу Переяславському: самые честные люди остаются съ нашихъ, а въ Тферь, а въ Владимір промованы, которые еще и недавно монахами, съ русскихъ... Сіе по прочотѣ пропу сожечь, а я разсуждая теперь пребѣдное отечества состояніе, плачу и воздыхаю: Господи помилуй»! [3]).

Чи ж до драм було колишнім, славним профессорам академичнім? Тим, що колись несли світ і науку в Росію, доводилося тепер самим вчитись межи дощ ходити. Та й про що було писати?! Українська шкільна драма, на славу їй, не прислуговувалася можновладцям,—вона обстоювала чесні ідеали і вступалася за долю безсилого.

Кто лісок добрий, или хуторець порядный,
Кто став, кто луку, кто садъ имѣетъ изрядный
Болить или завидувать тому не хотите,
Якъ-бы его привлащать къ себѣ не ищите»!

Конисський і в казаннях своїх, і в драмі «Воскресеніе Мертвих» розробляв той само мотив: гвалт можновладців над безсилими крепаками своїми, за який на тим світі можновладці ответ Богу даватимуть. Правда завжде коле очи. Ачи-ж безпечно було колоти

---

[1]) Житецкій. Энеида Котляревскаго 6.
[2]). Ibidem. 34.
[3]) Ibidem. 35.

очи тим можновладцям і потентатам, од ласки яких залежала доля авторів-професорів і доля студеїв-виконавців, і доля самої академії? Тай до кого було звертатись тим чесним словом, коли по всій Україні запанував лад, який характеризує Возний у відомій пісні «всякому городу нравъ и права», і лад цей був ствердженій самим россійським урядом. І яким словом було писати бідолашним авторам? Рідне слово було заборонене не те що до писання, а й просто до вжитку: переслідживали не тільки за мову, а й за саму вимову. Вже Самуїл Міславський, митрополит Київський, як тільки міг, дбав про те, щоб студенти, професори вживали тільки россійську мову і вимову; на гроши академії одіслав він 3-х студентів у Московський університет, щоб вони навчилися суто-россійської вимови; тією россійською мовою так надопік він всім, що нарешті урвався терпець професорам, і вони сами вдалися до митрополита з проханням вибачити їх за те, що жадним чином не можуть збутись своєї української вимови [1]).

А поки сердешні професори та студеї мордувалися над вивченням великороссійської мови та ораторії по правилам «господина Ломоносова»,—життя прутко котилося вперед, і з Польщи та з Росії надходили зразки нової драматичної творчости з цікавою, рухливою інтригою, чарами, піснями, танцями і високо-розчуленними почуттями! Де вже було угнатися професорам академії, силоміць взутім у важкі чоботи «господина Ломоносова», за лехким кроком меркурієвих сандалій нової драми?

Що до вертепа, то як ми вже казали раніще, його силою видерто з рук людей літературних і віддано до рук простих, неосвічених людей; через те той літературний твір, що мав в собі зарідок живої комедії, закамьянів навіки в своїй початковій формі і перевівся на просту святкову втіху.

І заніміла Україна. Заля[illegible] темна порожнява аж на цілих 50 літ. У 1798 р. друкує Кот[illegible]вський свою «Енеіду», а в 1819 році «Наталку-Полтавку». Ч[illegible] живилися украінці цей дов-

---

[1]) Дашкевичъ 74.

гий час? Чи вони справді по волі царевій одсахнулися рідної мови, рідних звичаїв і перекинулися в «природних росіян»?

Свідома любовь до рідної мови, не вважаючи на всі переслідкування уряда, таки жила в серцях українських. В однім листі українській вельможа катерининської епохи—Лобисевич, що проживав у Петербурзі, прохаючи, аби йому вислано інтермюдії Конисського, або Танського,—висловлює такі сентенції про мову: «какъ во всякомъ покроѣ платьевъ, такъ и во всякомъ нарѣчіи языковъ есть своя красота». Ця сентенція цікава ще тим, що висловлює її вельможа, який проживає в столиці, одбився од всього рідного,—тип вже винародовлений. Як же міцно повинно було триматися це почуття в тих верствах громадянства, що не кидали рідного грунту життя? «Въ мелкомъ и среднемъ дворянствѣ, пише Пипин [1]), еще хранились преданія, любовь къ своему быту, свой малорусскій патріотизмъ; малорусскій языкъ держался даже у высокопоставленныхъ малороссовъ, которые попадали въ среду русско-французской аристократіи прошлаго вѣка: Разумовскіе, Безбородки, Завадовскій, Трощинскій сберегали теплое чувство къ обычаямъ и языку родины». І справді, приглядаючись до документів тогочасних,—записок Маркевича, Діаріуша Ханенка та других,—ми бачимо, яка була мова для власного вжитку тогочасного вищого суспільства українського [2]). Як важко було українцям висловлюватись по російськи—видно вже й з того, що аж у 1782 році, при кінці 18 століття, в Харькові видано відомий підручник Переверзева: «Краткія правила россійскаго правописанія, изъ разныхъ граматикъ выбранныя, и по свойству украінскаго діалекта для употребленія малороссіянамъ дополненныя». Звичайно, ті люде, яких дітьми одіслано було у Москву, або в Петербург в науку, навчалися швидко російської мови, але тим, що лишалися в межах рідного життя, вона була чужа, малозрозуміла, холодна. В оффіціальному листі українській пан, звичайно, вживав важкий стіль словено-Ломоносовської мови, але коли треба було пожартувати,

---

[1]) Пыпинъ. Исторія славянскихъ литературъ 353.

[2]) Житецкій 79.

сказати слово од серця до серця,—тоді вживалася рідна річ. Згадаймо хоч мало відомого письменника другої половини вісімнадцятого століття—священника Некрашевича. Виховувався він у київській академії, за часів ректора Самуіла Мислављского, найтяжчого гнобителя української мови,—і що-ж ми бачимо? Коли Некрашевичу треба виголосити десь оффіціяльну промову, або звернутись з словом до «сильных мира сего»,—він вживає словено-українську, або й латинську мову, а коли треба йому сказати щось веселе, щось щире од серця до серця — Некрашевич пише чистою, народньою українською мовою [1]). І не тільки один цей письменник вживав чисто народню українську мову; досі вже зібрано чимало матеріалів літературної української творчости 18-го століття і зведено їх в наукових працях д. Житецького «Мысли о Думахъ», та «Энеида» Котляревського. А скільки їх позагублювано на вік? Наприклад, до нас дійшла певна звістка про те, що в часи своїх молодощів Котляревський писав усякі вірши українською мовою, і ті вірши списували всі його приятелі, але згодом всі вони загинули [2]). Павловський у своїй граматиці 1818 року теж згадує «нѣсколько ему извѣстныхъ малороссійскихъ большихъ или малыхъ сочиненій». Які вони й де? Нема в кого питать... Про те середь усіх цих розрізнених уривків колишньої літератури ми не зустрічаємо жадного драматичного твору, писаного українською мовою. Тим часом українське суспільство, і вищі й нижчі верстви його, вже призвичаїлись до театра: театр і вертеп стали найулюбленнійшою втіхою українців. Чи-ж зразу одірвалися вони од звичаїв батьків та дідів?

Починаючи од Петра, найбільше за часів Катерини, роспочато ламати старі звичаї й обичаї України, та утворювати «новую породу людей». Люде, яких змалечку одсилано бувало за кордон, або в столиці, справді винародовлювались, одбивались од колориту свого рідного життя (цікаво переглянути таки стадії винародовлення по

---

[1]) К. Ст. 1885. Март.

[2]) Дашкевичъ. 23.

Сулимовськім архиві); але й вони, вертаючись на старість до рідних осель, таки почували себе органічно звязаними з усім рідним; наприклад: старий Трощинський, міністр катеринінських часів, вернувся доживать віку на Україну, любив слухати українські народні пісні, та слухаючи відому «Чайку», не раз вмивався гіркими [1]). А що вже було йому до тої сердешної «Чайки», йому, що поклав все своє життя на науку плавання «по житейському морю». Для його-ж театра і писав комедії Гоголь-батько, з яких чудом якимсь залишився тільки водевильчик—Простак. А на що здалися Трощинському українські пьєси? Чи-ж він не розумів російської мови? Чи він не бачив у Петербурзі нових творів драматичної літератури? пьєс Сумарокова, пьєс самої цариці, а то й комедій Мольєра, трагедій Корнеля, Расина, Вольтера, що виставлювано при дворі?—Знадило серце до рідного свого.

Що-ж до середніх, та нижчих верств тогочасної української інтеллігенції, що не хапалися до Петербурга «на ловлю счастья и чиновъ», а лишалися в умовинах там-тодішнього місцевого життя,—то з певністю можно сказати, що між них заховувалися ще звичаї батьків.

В часи найгостріщих змін форм державного життя, історію роблять тільки найрухливіщі частини громадянства; решта-ж, грунт, уся середня інертна масса живе ще традиціями старих часів. Тимто й в часи революції плетуть добрі чулки, печуть смашні пироги. В Петербурзі перебудовували на швидку руку все життя, кували «новую породу людей», а тут в широких степах України все ще точилося по старому... На родини посилали «взвар родинний», на сватання перевязували молодого хусткою, а сватів рушниками (Дневник Маркевича). На Різдво ходили з віршою, а на Великдень з рядьцем (Павловскій грамматика 1818). Коли-ж у веселім товаристві заграло вино в голові, витягали мушкети й гармати і починали палити з них, та співати славні козацькі пісні. Пани хазяйнували, панії й панни гаптували та пряли, та справляли всяку госпо-

---

[1]) Куліш. Основа. 1862. II.

дарську роботу. Звичайно, в такім товаристві не минало й Різдво без вертепу, а то й без будь якої з трагедокомедій шкільних; не дурно-ж і Лобисевич прохав, аби йому вислано їх до Петербурга. З певністю можно думати, що традиція старого українського театра не переводилась на Україні.

Але доходили і нові течії: вони йшли з двох сторін—з Польщи та з Россії.

Перший сталий театр засновується в Росії у 1754 році, в Варшаві у 1765 р. [1]). І як в Польщі, так і в Росії театр одразу стає кафедрою, з якої автори драматичних творів сподівалися впливати на громадянство. Всі кинулися до драматичної творчости; навіть вінценосна північна Семирамида писала для театра. Починаючи од Єлизавети, яка дуже кохалася в театрі,—театр стає модерною, придворною втіхою, ознакою «вищого тону» для всіх тих, що з шкури перлися аби потрапити в тон вищого панства. Можновладці засновують свої власні театри, набирають труппи з власних крепаків, і вимуштровані крепаки на потіху панства виграють всякі опери, комедії, балети [2]). З цього момента, думаємо ми, і почали доходити на Україну течії нової драми. Разумовський привіз з собою всі моди Єлисаветинського двора; життя його в Батурині було зразком царського життя в Петербурзі. Тай, минаючи Батуринський двір, українська старшина, як відомо, вчащала в столицю і там приглядалася тільки до нових форм життя. Фактичну звістку про театр, заснованний поміщиком на лівім березі, маємо тільки з кінця XVIII століття, власне про театр Трощинського. Традиція ця іде й вперед: як Гоголь писав для театра Трощинського українські комедії, так Котляревський писав для театра Репніна українські опери: «Наталку-Полтавку» й Москаля-Чарівника. Сусіди, що наїздили на ці спектаклі й до Трощинського і до князя Репніна, безперечно наслідували їм в такій великопанській втісі. З певністю можно гадати, що ця

[1]) Пыпинъ. 581.

[2]) Записки и письма М. С. Щепкина.

традиція так само йшла і в далечінь, що Трощинський не був першим в цім ділі, що він мав попередників, які зьєднали старий український театр з новим.

Чому-ж не лишилося тих творів, що виставлялися на таких театрах? Адже хоч обставини і геть тому не сприяли, а все таки маємо де-які зразки української літератури 18-го віку. Думаємо, ріжниця тут в тим, що коли хронички, гисторії і усякі вірши списувалися та переховувались по родинах, — драматичні твори не вважалися на той час творами літературними, їх не читали, вони складалися лише для виконання і мабуть, за невеличкими виключками, дійсне ті твори не мали літературної вартости. Взагалі широка публика більш любить *дивитись* на пьеси; читають їх небагато, та й то лише самих видатних авторів. І тепер геть не всі пьеси друкуються, а тоді мабуть друкувалися лише пьеси королів літератури, бо решта пьес складалася самими актьорами par occasion. Через те мабуть згинули марно й всі пьеси Гоголя батька. Та це трапилось не тільки в українській літературі,—було це зьявище загальне. [1]) Де поділися таки пьеси російського репертуара, що в першій чверті XIX століття справляли справжній фурор: «Днѣстровская сирена», «Днѣпровская русалка», «Абеллина или ужасный бандитъ венеціанскій», «Заговоръ темпляровъ или ужасный незнакомецъ», «Ужасная тѣнь Ринальдо или фантомъ»? Од всіх цих «ужасних» драм лишилася тільки згадка в афишах, які ще переховуються по архивах. Пьеси звичайно скомпановувалися ким небудь з актьорів труппи; вони перероблялися, доточувалися, або скорочувалися по змозі труппи, а коли обридали публиці—зникали десь без сліду. Цікаво стежити за цими трансформаціями пьес, по старим афишам. Уява малює за цими пожовклими, зотлілими листами ті ж сами інтриги, клопоти про збори, про поновлення репертуара, які і тепер каламутять життя актьорів. Візьмемо, наприклад, одну з популярнійших пьес українських, які виставлялись у Київі у 1823 році—«Волшебная опера во многихъ явле-

[1]) Дивись: Спасовичъ, Исторія польск. литературы.

ніяхъ на малороссійскомъ нарѣчіи, въ 2-хъ дѣйствіяхъ подъ названіемъ Волшебный Замокъ или Украинка. Ця сама пьеса іде знов 2-го марта „на бенефисъ актера Рекановскаго“, але чомусь у афіші приписано, що актьори: „будутъ имѣть честь представить на здѣшнемъ театрѣ *неизданную новую оперу* во многихъ явленіяхъ на малороссійскомъ нарѣчіи въ двухъ дѣйствіяхъ подъ названіемъ «Украинка или волшебный замокъ, наполненный духами“. Побільшено заголовок, додано іще нову дієву особу: — „Духъ Адальберта — дѣда Любоміра“. Це мабуть заради бенефиса і приточили комусь з артистів нову „рольку“. У 1827 році бачимо знов ніби-то нову пьесу „въ подобіе Русалокъ, большая, веселая, волшебная опера на малороссійскомъ и польскомъ нарѣчіяхъ въ 3 дѣйствіяхъ подъ названіемъ Украинка Королева Волшебства“ [1]). Переглядаючи дієвих осіб цієї „опери“, ми бачимо, що вона близька родичка первотвору — „Волшебный замокъ или Украинка“, але цю нову перерібку вже побільшано на цілу дію. Аж далі у 40-вих роках зустрічаємось ми знову з ще одною трансформацією тієї ж таки пьесси: „сего 1840 г. генв. 20 дня въ воскресенье драматическіе актеры, подъ дырекціею Іосифа Лютомскаго будутъ имѣть честь дать представленіе оперы волшебной на малороссійскомъ и польскомъ діалектѣ, въ 3-хъ дѣйствіяхъ съ хорами метермофозами (sic) и русскою пляскою подъ названіемъ «Новая Украинка или Волшебство въ замкѣ Тыморъ» [2]). Так компанувалися «пьески» в ті часи.

Що пьеси українські нової драматичної форми малися і на лівім березі в більшій кількости, ніж вважалося доси,—доводять такі факти: перш нал усе те, що Гоголь-батько писав для театра Трощинського *комедії* українські,—цеб-то ми маємо групу якихсь комедій, невідомих нам і загублених на вік; друге те, що з самого початку XIX століття, цеб-то ще до «Наталки-Полтавки», мандрує вже по Україні труппа поміщика Ширая, що давала свої

---

[1]) Архивъ кіев. универс. св. Владиміра.

[2]) Изъ жизни учебныхъ заведеній юго-зап. края. О. Левицкаго.

вистави на українській мові, і третє те, що у 1821 році приїздить у Київ з Полтави теж труппа «русско-малорусскихъ актеровъ Щепкина». Цей Щепкин, перший артиста княжого театра в Полтаві, був кріпаком князевим і визначався тим, що чудово виконував українські ролі. Як би ці труппи мали в своїм репертуарі лише відомі нам пьеси українські: Наталку-Полтавку, Москаля-Чарівника» та «Простака»—вони не звалися б і «малорусскими». Видима річ, що й на лівім березі *був уже на той час якийсь український репертуар.*

А що робилось на правім?

Як ми вже згадували раніще, на театр українській мала безпосередний вплив літерутура польська. Шкільна драма, що так буйно процвіла в українських школах, прийшла до нас з Польщи; плекали її єзуїти в польських коллегіумах. Взагалі вони були надзвичайно здатні до влаштовування усяких символичних театральних вистав не тільки релігійного, а й історичнього характера [1]). І зовсім світський театр починає своє істнування в Польщі дуже рано, з половини XVII століття. Ян Казимір одружився з француженкою Марією-Луизою; разом з нею завелися при дворі польському усякі французськи звичаї і втіхи. Приїхала до Польщи придворна французська труппа, і у 1661 році виставляли вже Корнелієвого Сіда у польському перекладі. По менших городах їздили мандруючі труппи комедіантів і виставляли усякі фарси з селянського побуту [2]). Безперечно, у цих фарсах дієвими особами повинні були бути місцеві типи, а до них належали поляк, жид і неодмінно мужик та козак—українці; вони і висловлюватись мусили на своїх мовах, з цього складався комизм та qui pro quo таких народніх фарсів. Тенденція вводити в польські пьеси українські типи з українською народньою мовою малася ще здавна у польській драматичній літературі. Вже в другій половині XVI століття в католицьких школах писано було

---

[1]) Пыпинъ 530.

[2]) Спасовичъ 530.

інтермедії на теми з народнього життя з дієвими особами з народа, які і балакають своєю рідною мовою: мазурською, українською, білоруською [1]). Взагалі ще далеко до часів панування романтизму в літературі, польська драматургія почала вже виводити на кін селян з побутом їх життя. В кінці XVIII століття написано польську пьесу: «Чудо, или Краковяки та Горці». Хто були ті горці? Звичайно—гуцули. Народ було змальовано в пьесі правдиво, з його рідною мовою, приказками, прислівьями, піснями та звичаями [2]). Манера вводити в польські пьеси українські елементи походила звичайно з самого життя, яке тісно сплело польський народ з українським. Ще у 20-х роках минулого століття бачимо приклади таких польсько-українських драм, за-які згадаємо нижче. Але польські труппи виставляли не тільки змішані польсько-українські пьеси.

Актьори народ практичний: вони пристосовуються завжде і скрізь до вимог публики і до її смаку, а позаяк це все були мандруючі «комедіанти» (ще в першій чверті минулого століття так звали панів-артистів), то приїздючи на Україну, вони безперечно виставляли українські опери, комедії та трагедії, скололочені нашвидку на зразок таких само польських комедій та фарсів.

Д. Николаєв подає певну звістку про те, що вже з кінця XVIII століття у Київ час од часу прибивались польські та польско-українські труппи [3]). Вистави впорядковувалися в приватних будинках, які нашвидку пристосовувано до невеличких вимог тогочасної сцени. У 1803 році збудовано вже в Київі постійний театр, на тім місті, де стоїть тепера Європейський отель. 9-го вересня одбулася перша вистава в новім театрі; виставлено якусь польску чарівно-фантастичну комедію, та козака-стихотворца Шаховского. Українські вистави не перериваються. В київськім університетськім архиві маеться невеличка кількість

---

[1]) Житецкій 92—93.

[2]) Пыпинъ и Спасовичъ 590.

[3]) Николаевъ 14.

афиш театральних першої чверті XIX століття, і вони свідчать нам про те, що польскі труппи виставляли і драматичні твори на українській мові. Ці афиши—злиденний фрагмент минулого; цікаво було-б розшукати ще матеріалів, щоб цілком детально намалювати собі картину минулого, але і цей невеличкий фрагмент дає нам багато і піднімає хоч край тої чорної запони, яка так довго тяжила над ним періодом українського театра. Аж по 1816 рік по всьому південно-західному краї мандрують невеличкі польско-россійсько-українські труппи, а також спеціальна українська труппа помішика Ширая, за яку ми згадували вище. У 1821 році грає в Київі труппа россійсько-українських артистів Щепкина, що приїхала з Полтави. Польска труппа Ленкавського у 1823 давала в Київі оперетки на польскій, россійській та українській мові. Власне афиши цієї труппи Ленкавського, та Зміовського і маються в архиві київського університета. 2-го марта 1823 року виставлено було вперше в Київі, як зазначила труппа на афиши, *нову* оперу: Украінка или волшебный замокъ». Подаємо тут цілком всю афишу.

Съ дозволенія начальства.

На бенефисъ актера Рекановскаго.

Сего 1823 года марта 2-го дня въ пятокъ актеры польскіе подъ дирекціею г. Ленкавскаго будутъ имѣть честь представить на здѣшнемъ театрѣ неигранную новую оперу во многихъ явленіяхъ на малороссійскомъ нарѣчіи въ 2-хъ дѣйствіяхъ подъ названіемъ.

УКРАИНКА.

или

Волшебный замокъ, наполненный Духами:

Дѣйствующія лица:

Графъ Любомир—владѣтель имѣній	г. Млотковскій
Завиша—управитель замка	г. Завадцкій
Елена его жена	г-жа Каминская
Петръ, камердинер графа	г. Монтьянецъ
Яковъ, слуга въ замкѣ	г. Чернявскій
Украинка въ разныхъ перемѣнахъ	д. Несвижская

Параска, дѣвка въ замкѣ		г-жа Завадцкая
Гуляка, украинецъ		г. Рекановскій
Неизвѣстный		г. Левицкій
Духъ Адальберта дѣда Любоміра		г. Зелинскій
Юлія	Дамы	г. Рекановская
Іоганна		д. Плотницкая
Иванъ	козаки дворскіе	г. Микульскій
Грицько		г. Бетлеевскій
Микита		г. Сіевичъ.

Змѣи, Духи, Рыцари въ огняхъ фаіерковыхъ въ разныхъ цвѣтахъ. Дворовые, Рыцари, Пажи, козаки и Крестьяне.

Ласкаюсь надеждою, что пьеса сія сдѣлаетъ Почтеннымъ Посѣтителямъ Пріятнѣйшее Зрѣлище, ибо въ дѣйствіяхъ и Механизмѣ подобна Русалкѣ.

Цю-ж само пьесу виставляють зновъ того-ж таки 1823 року октября 26 дня.

№ 64. Аббонементъ съ дозволенія начальства.

На кіевскомъ театрѣ

Сего 1823 года октября 26-го дня, то есть въ пятницу актери польскія подъ дирекціею г. Ленкавскаго будуть имѣть честь представить.

ВОЛШЕБНУЮ ОПЕРУ

Во многихъ явленіяхъ на малороссійскомъ нарѣчіи въ 2-хъ дѣйствіяхъ подъ названіемъ:

ВОЛШЕБНЫЙ ЗАМОКЪ
или
УКРАИНКА

Прежде оной представлена будетъ Увеселительная Комедія въ 1-мъ дѣйствіи подъ названіемъ:

Капризы молодой жены.

Далі іде переклад всієї афиши на польську мову.

Graf Lubomir Dziedzic włosci		p. Młotkowski
Zawisza Rzadca Zamku		p. Zawadzki
Helena iego zona		p-ni Kaminska
Piotr kamerdina grafa		p. Mątwianiec
Jakub sługa w zamku		p. Czerniawski
Ukrainka w roznyzh Postaciach		p-ni Niedzielska
Paraska dziewica z zamku		p-ni Zawadzka
Hulaka ukrajniec		p. Rekanowski
Nieznajomy		p. Lękawski
Iulia	Damy	p. Rekanowska
Iohanna	Damy	p-na Ptocka
Ivan	Kozaki Dworskie	p. Syiewicz
Hrycko	Kozaki Dworskie	p. Rudzuwicz
Mykyta	Kozaki Dworskie	p. Lewandowski

Zmyi, Duchy, Rycerze w ogniach faierwerkowych; Dworzanie Rycerze Paziowie, Kozacy.

Це пьеси, на яких зазначено, що вони мають виконуватись на «*малороссійскомъ нарѣчіи*», але серед тих афиш ми бачимо й такі, на яких не написано, якою мовою гратимуть. Вважаючи на зміст пьеси, можно думати, що ті пьеси були писані українською, або польсько-українською мовою. Візьмемо, наприклад, пьесу, яку виставлено у тим таки сезоні. Подаємо всю афішу:

За исключеніемъ абонаменту.

Сего 1823 года генваря 22 дня въ воскресеніе актеры польскіе подъ дирекціею г-на Ленкавскаго будуть имѣть честь представить въ первой разъ на здѣшнемъ театрѣ драму въ 3-хъ дѣйствіяхъ подъ названіемъ

ЕЛЕНА
или
РАЗБОЙНИКИ на УКРАИНѢ.

Osoby

Starosta, posiadacz znacznych włosci	P. Zawadzki
Staroscina, iego zona	P-na Plocka
Wacław Rotmistrz chorągvi pancerneyich syn	S. P. Mlotkowski

Helena ich wychowanica		S. P. Niedzielska
Borcuta zawiadowca zamku		S. P. Niedzielski
Horeyko lowczy starostu		S. P. Lękawski
Gonta Dowódzca Haydamakow		S. P. Mikylski
Danilko	Haydamacy	S. P. Matwianice
Horko		S. P. Kekanowski
Zielazniak		S. P. Zielinski
Charco		S. P. Lewicki
Kyrylko		S. P. Betleiewski
Stefan		S. P. Czernicuwski
Hayduk starosty		S. P. Rodziewicz

Mysliwi, Dworscy, Zaloga zamkova i wielu Haydamakow.

Искусственная декорація, а особенно въ послѣднемъ дѣйствіи, необходимая къ сей піэсѣ, здѣлана будетъ собственными издержками содержателя труппы изобрѣтенія г-жи Шкоти.

Через що на цій афиші не зазначено, якою мовою писано пьесу—не знаємо, мабуть просто з недогляду, бо власне тільки на де-яких афишах писано про мову; тимчасом, ми знаємо, що де які пьеси виставлено з примусу і по-россійськи. Але a priori можно бути певним, що мова в цій пьесі була смішана. Коли «starosta posiadacz znacznych wlosci» і його wychowanica Helena мусили балакати по-польськи, то вже Гонта, Залізняк, Данилко, Гурко, Степан, Кирило та «wielu Haydamakow» не потрапили-б балакати панською мовою, а позаяк ми маємо приклади таких пьес, де вже на самих афишах зазначено, що гратимуть їх польсько-українською мовою, то можемо і цю драму «Елена или разбойники на Украинѣ» прилічити до подібних пьес.

Таким робом у тій невеличкій групці афиш сезона 1823 р. ми маємо дві афіши щиро українських пьес, та одну пьесу мішану, польсько-українську.

Чи пьеси грато тоді не що дня, чи порозгублювано ті афиши, але за ввесь 1823 рік, і зіму, й весну, й літо, й осінь ми маємо небагато афиш.

Далі йде знов кілька афиш з 1827 року; між них знаходимо теж афишу української пьеси. Подаємо знов усю афишу цілком.

Съ дозволенія начальства

Съ исключеніемъ абонимента

На бенефисъ Анастасіи Шитлѣръ

Сего 1827 года іюля 22-го дня то есть въ пятницу труппою польскихъ актеровъ подъ дирекціею г-на Ленкавскаго представлено будетъ въ подобіе Русалокъ большая, веселая, волшебная опера на малороссійскомъ и польскомъ нарѣчіяхъ въ 3 дѣйствіяхъ подъ названіемъ.

УКРАИНКА

КОРОЛЕВА ВОЛШЕБСТВА

Дѣйствующія лица:

Рыцарь Гремиславъ, помѣщикъ на Украинѣ	Г. Шитлѣръ
Людомила, его племянница въ разныхъ видахъ какъ-то:	
Молодого козака Малой цыганки Хорошей пастушки Краковяка Дѣвушки украинской Генія розового Королевы Волшебства	г-жа Шитлеръ
Любоміръ князь	г-нъ Маге
Завиша старой рыцарь дворецкій	г-нъ Воевудскій
Вислављ Буромиръ — Рыцари	г-нъ Липскій г-нъ Бетлеевскій
Христина—ключница	г-жа Зубавичова
Плихта погребщикъ	г-нъ Зубовичъ
Шерепетка конюшій князя	г-нъ Нивинскій
Гуляка Данило — козаки дворскіе	г-нъ Стрельцовъ г-нъ Сіевичъ
Параска Гапка — дѣвки дворскіе	г-жа Сіевичова д-ца Райдовская

Пустынникъ, тѣнь, Дѣдица Замка N. N.

Рыцари, Мары, Тѣни.

Дѣйствіе въ замку Людомилы

Почтеннѣйшая публика! Сей спектакль и себя имѣю честь вручить вашему великодушію.

На другім боці цієї афиши написано власною рукою Ленкавського «Сія піеса находиться въ цензурномъ одобренномъ Регистрѣ подъ № 80». Ленкавскій.

Де-які з дієвих осіб, Любомір та Завіша, ніби й зустрічаються в попередніх «Украинкахъ», але, придивляючись до дієвих осіб, бачимо, вже в цій пьєсі багато нових, так що вона мабуть була більш-менч самостійним твором.

На цьому й кінчається невеличкий скарб київського університетського архива. Але цей невеличкий скарб дуже цінний нам; ми маємо фактичні данні, що у першій чверті XIX століття вже виставляно українські пьеси нової форми. Безперечно по губернських архивах великих міст маються, мабуть, такі-ж афиши мандруючих комедіантів, і колиб хто завдався працею повишукувати всі українські афиши та звести їх до купи, ми мали-б певний зразок українського репертуара першої чверті XIX століття. Счасливий випадок дав нам в руки одну з таких афишок з міста Немірова подольської губ. Відомий історик О. І. Левицький, працюючи над своєю працею «Изъ жизни учебныхъ заведеній юго-западнаго края въ 1840 годахъ», знайшов між иншими шпаргалами 4 афишки мандруючих комедіантів, які давали свої вистави у Немирові. На трьох з них не зазначено, якою мовою мають грати, а на четвертій зазначено, що «представленіе оперы волшебной на малороссійскомъ и польскомъ діалектѣ», через те ми й подамо всю афишу цілком.

Афиша № 4.

Съ дозволенія начальства. Сего 1840 г. генваря 20 дня, въ воскресеніе, драматическіе актери, подъ дырекціею Іосифа Лютомскаго будутъ имѣть честь дать представленіе оперы волшебной на малороссійскомъ и польскомъ діалектѣ, въ 3-хъ дѣйствіяхъ,

съ хорами, метермофозами (sic) и русскою пляскою, подъ названіемъ:

НОВАЯ УКРАИНКА

или

ВОЛШЕБСТВО ВЪ ЗАМКѢ ТЫМОРЪ.

Лица:

Графъ Любомиръ, владѣтель имѣній (sic)	г. Сокульскій
Завиша, управитель замка	г. Фелиньскій
Гелѣна (sic) жена его	г-жа Лютомска
Людьмила, любовница графа въ видахъ:	
Параски	
Татарки	
Краковяка	
Волшебницы	
Царицы ночи,	
Богини Кипрійской,	
Княжны Смоленской	
Русской дѣвушки	д-ца Лютомска
Ротыславъ, дворецкой	г. Новодворской
Гуляка, козакъ Любоміра	г. Чеховичъ
Яковъ, марграбя замка	г. Ольпинскій
Параска, служанка Гелѣны	г-жа Сокульска
Тѣнь дѣда Любомира	
Селяне.	

Дѣйствіе на Украинѣ.

Цѣны мѣстамъ: Ложа первая 3 р. другія 2 р. сер. Фотель 5 злотыхъ. Кресло 3 злот. 10 грош. Нартеръ 2 зл.

Начало въ 7 часовъ вечера.

І в Київі й в Немирові все це грали трупи «польських комедіантів», і це має велику вагу: не можно запідозріти їх, щоб вони виставляли українські пьеси з якогось патріотизму, або з примусу, як бувало з російськими пьесами, — це було зьявисько цілком комерческого характера, одповідь на запит. Очевидячки, був великий гурт публики спеціально на українські пьеси,

і придивляючись до дат, взагалі до днів, коли виставляно українські пьеси, ми бачимо, що українські пьеси грають роль козирів у труппи: то їх виставлено на прикінці, коли вже цікавість публики до гри труппи підпадає, ось як було в Немирові, то їх виставляно на бенефиси артиста і артистки (арт. Рикановського, артистки Шпітлер), а артисти, як відомо вибирають собі на бенефиси сами бойові пьеси.

Ці невеликі відомості про діяльність українського театра— де-які афишки, що випадком тільки не знищив час, — дають нам велику перспективу: вони розсовують на далеко горизонт, і ми бачимо, що той довгий період, який вважався доси темною порожнявою в історії українського театра, — не був нею. Під темною запоною ворушилось приголомшене життя і неодмінним кроком посувалось наперед. Всі ці пьеси, од яких лишилися нам тільки назвиська, безперечно були невисокої літературної вартости, але вони пробивали шляхи, вони складали грунт, на якім нарешті й виріс високо-художний твір, що не втратив своєї краси і до наших днів—«Наталка-Полтавка» Котляревського. Сливе всі критики, пишучи про «Наталку-Полтавку», зазначають завжде, що вона тримається й доси на українській сцені, завдяки убожести репертуара. Річ не в тім: швидко викінчиться 100-літній ювілей Наталки, а вона ще житиме та й житиме на українській сцені через те, що вона має силу високо-талановитого твора. Всі дієві особи пьеси, особливо Возний, Виборний, Микола — живі українські типи, вони так одповідають рідній дійсности і разом з тим мають безсмертні риси загально-людських типів. Акція пьеси надзвичайно жива, інтрига одразу захоплює глядача, і цікавість пьеси не підупадає аж до самого кінця. До того-ж в пьесі виявлено велику повагу до рідного народа, зьявиско на той час видатне; це не жарт, не «кумедія»—це малюнок душевної боротьби людської, в якій гору над паном бере простий селянин Петро, не через що инше, як через шляхетність своєї души. Коротко кажучи, пьесу скомпановано на той час надзвичайно талановито, тим-то одразу набула вона собі таку славу не тільки серед українців, а й серед Росіян. Починаючи з 20-х років XIX століття українські

драматичні вистави починають відбуватись по всій Україні. У 1832 році до польської труппи Ленкавського прибув артист Рикановський «безподобно изображавшій малорусскіе типы», а з 1840 року він привозить вже з собою до Київа свою власну «русско-малорусскую» труппу. Ввесь цей час виставляно в Київі то ті, то инши українські пьеси. В Полтаві виставляє українські пьеси на власнім театрі князь Репнін; грають в нього не тільки фахові артисти, а й такі аматори, як сам Котляревський. Квітка, харківський поміщик, автор багатьох українських пьес, клопочеться про заснованія театра в Харькові,—очевидячки українські пьеси мали грати в тому театрові першорядну роль. У спольщеному Немирові одбуваються українські спектаклі. «Наталка-Полтавка» викликає справжній захват: «Успѣхъ пьесы былъ безпримѣрный. Слышенъ былъ въ рядахъ женщинъ громкій плачъ послѣ нѣсколькихъ пѣсенъ; въ концѣ пьесы раздались крики восторга. Въ томъ же году послѣ годичнаго акта повторился этотъ-же спектакль, и многіе должны были уйти и уѣхать, не находя въ большомъ залѣ мѣста ни для одного глаза. На масляной въ слѣдующемъ году опять повторилась Наталка, и были предлагавшіе 10 р. с. за входъ и не могли быть за многолюдствомъ пущены въ залу» [1]).

У Чернигові аматори теж виставляють «Наталку-Полтавку» Товариство сповістило про це обивателів чернигівських афішами на українській мові: в понеділок 12-го февраля на тутешнім театрі, на підмогу убогим студентам нашої губернії, товариством, кохаючим рідну мову, представлятиметця «Наталка-Полтавка» оперетта И. П. Котляревського у трьох поділах і т. далі. Спектаклі поставлено було під ряд два рази: «публика пришла въ восторгъ, вызовамъ и просьбамъ повторить не было конца» [2]). По всіх малих, та великих містах, навіть у Петербурзі, виставляють українські спектаклі, і скрізь викликають вони нечуванний захват. В Сумах, наприклад, засновується спеціальний український театр, закладає його Михайло Ѳедорович Бабич. Траги-комична

[1]) Основа, 1862, Мартъ 72.
[2]) Основа 1862. Мартъ 75.

доля цього крамаря-антрепренера. Був він з роду крамарем, їздив по ярмарках, та торгував залізним товаром, коли це раптом понудило його щось до сцени,—мабуть ті вистави, які він бачив по ярмарках. Кинув він своє діло і почав будувати театр і взявся до письменства; написав він багато пьєс та оповіданнів українських. З-під пера крамаря вийшли на світ Божий: «Гусаръ или интересная мысль», трагедія или «Малороссійская комедія въ 5 д. съ эпилогомъ и прологомъ», «Набойщики, або знайшов батька въ сундуці», комедія въ двохъ актахъ, та другі. Невисокого змісту були мабуть ці «трагедії або комедії» сердешного крамаря. Тай все життя його склало «малороссійску комедію, або трагедію». Збудував він свій театр, не знаючи гаразд законів, на міській землі; поки вона не була потрібна містові, то й стояв собі там театр, любісенько грали в ньому і пьеси Бабича, наїздили й другі труппи. Коли це одного разу вранці сповістили Бабича, що театр його руйнують. Побіг він що-духу до свого театра,—до життя свого, і побачив на очі, як його руйнують! Схопився сердега за голову й закричав: «нема театра, не буде й мене»! Кровь йому ринула з горла, і справді через три дні не стало бідолашного крамаря-драматурга [1]). Не наводячи тут ще сили таких фактів, скажемо коротко, що по всіх малих й великих містах, спектаклі українські справляли справжній фурор. Навіть такий серьозний розум, як Куліш, у виставі водевільчика „Москаль-Чарівник“ бачить щось надзвичайне. «Театръ былъ полонъ, пише він у Рус. Вѣст. 1857 р., и рѣдко случалось намъ видѣть на русской сценѣ что нибудь столь совершенное въ своемъ родѣ, какъ игра г. Артемовскаго въ „Москалѣ-Чаривныкѣ“. Онъ изобразилъ живого представителя своего племени со всѣми особенностями языка, манеры, обычая, *способа пониманія вещей* (!) и кромѣ всего этого съ глубиною чувства, спрятаннаго подъ наружной беззаботностью и простодушіемъ». Праведний Боже! Чи-ж є в тій ролі матеріал, що дав би можливість актьорові виявити хоч половину тих ознак, які наводить Куліш!.

---

[1]) Южный край 1882 № 570.

То поривало так серце до всього рідного, свого!.

Починаючи рахувати од 1815 року, М. Ѳ. Комаров наводить въ своїм бібліографічнім збірнику «Українська драматургія» до 1873 року більш як сто українських друкованих та писаних пьес оригінальних, перекладів та переробок. Треба сказати, що мабуть це далеко не вся кількість пьес українського тогочасного репертуара: багато тих скарбів мандруючих комедіантів мабуть позагублювалось на віки. Безперечно, більшість цих пьес була напевно такої-ж літературної вартости, як і трагедії або комедії сердешного крамаря-драматурга Бабича. Ну, та й російський репертуар, за виключкою кількох видатнійших речей, взагалі складався з якоїсь зшитої на французський зразок мішанини. Відомий артист М. С. Щепкин в своїх листах [1]) жаліється страшенно на безбарвний репертуар російський. Це було зьявисько загальне. Артисти залюбки присвячували свою діяльність українській сцені. Ми маємо згадки про цілу низку видатних українських артистів. Згадаємо тут тільки одного, видатнійшого з них, що уявляв з себе на той час і свідомого українця,—то був Соленик. Родився він у 1811 році [2]). У 30-их роках вступив до труппи Штейна, що тримав тоді харківський театр. Грав Соленик і кращі ролі в російських пьесах, «но истинно неподражаемый, несравненный, незабвенный,—каже один з його сучасників,—былъ и пребудетъ Соленикъ, какъ актеръ украинскій въ украинскихъ пьесахъ. Рѣзко отличался онъ отъ другихъ тѣмъ, что личность украинца по его игрѣ выходила не простацкою, вялою и наивною до глупости, а полною внутренней жизни и смысла, хотя иногда и скрывающей свой умъ подъ маской простоты».

У 1837 році одна «высокопоставленная особа» запрошувала Соленика на петербургскую сцену. «Нѣтъ, ваше сіятельство, одповів Соленик: я малороссъ, люблю Малороссію, и мнѣ жаль разстаться съ нею». Умер він рано, у 1851 році, а разом з ним

[1]) Записки и письма М. С. Щепкина.

[2]) «Основа», кн. 2, ст. 177—184.

вмерла і золота пора українського театра. На харківськім кладовищі ще у 1861 році стояв хрест на могилі його, а на хресті був ось який напис: «Во имя Тріипостасного Бога-отца, Сина и святого Духа здѣсь погребено тѣло раба Божія Карпа Трофимовича Соленика знаменитого малороссійскаго актера, которому этотъ крестъ поставилъ запорожскій козакъ А. И. Стратоновичъ». Тута-ж були і вірши того-ж таки козака, присвячені Соленикові.

Дивися з неба, Соленіче,
Як криво серце чоловіче:
Як ти, колись, на світі жив,
Та щиро публиці служив,
То публика тобі живому
Квітки кидала як солому.
А вмер артисте-небораче,
То й байдуже! Ніхто не бачe,
Що прах лежить твій без хреста.
Пора, бач, гулькнула не та:
Тепер вже стала Украіна
Порожня, бущім домовина.

А вона порожніла й порожніла. Той само сучасник Соленика пише:—«у насъ въ южной Руси и прежде украинскія пьеси возбуждали всегда искреннее сочувствіе и образованной публики и простолюдиновъ даже, не интересующихся сценическими представленіями». Слова його були правдиві; з наведених нами вище фактів видко, який захват викликали українські пьеси скрізь по Україні, та одного захвату мало. Українські пьеси вже не задовольняли рідної публики, а параллельно з тим меньшала кількість українських трупп, переводились актьори, письменники переставали писати для української сцени. В десятих, двадцятих, тридцятих, та сорокових роках ми бачимо «польско-малорусскія», «русско-польско-малорусскія», та «русско-малорусскія» труппи, а у шестидесятих роках їх вже нема. Ще в Єлисаветграді тільки традиція українського театра стояла високо:

там був аматорський гурток, на чолі його стояв відомий артист-аматор, заможній поміщик Тарнавський. Люде заможні коштів не жалували, і через те аматорські вистави одбувалися в Єлисаветі на славу. Але то були вже останні відгуки колишнього славного минулого, взагалі-ж по труппах українські пьеси починають виставлятися при російських коли не коли, виставляются недбало, нехайливо. Так напр. у Київі у 50-ті, та 60-ті роки українські пьеси виставляються вже рідко, грають все пьеси старі; на протязі 50—60 років бачимо тільки дві нові пьеси: 29 октября 1856 року виставляють якусь нову оперу „Українці“ [1]), а у 1863 році київський «частный приставъ» написав драму на 5 актів «Загублена, або лихого діла Господь не потерпить». Виставлено її було у новому оперному театрі. Не знаємо, що то була за драма, але, «лихого діла Господь не потерпів»: спектакль скінчився повним скандалом, пьеса провалилася; не вважаючи на вірних городових, автора освистали й ошикали.

Так переводився український театр:

Що-ж то сталося з ним? Почавши своє життя слиже разом з россійським театром, він, як дужий птах широко роспустив крила і понісся разом з товаришами на зустрічь сонцю, але чим далі, тим більше одбивається він од славної зграї і стиха лиш має окраяним крилом.

„Наталка-Полтавка“ була безперечно вище сучасних їй російських пьес і по реалізму своему, і по своїй концепції, і по відношенню до простолюдя, гуманному, розумному, без зайвого сантіменталізму. Після «Наталки-Полтавки» Котляревський написав тільки „Москаля-Чарівника“ тай годі; більше не дав він нічого для драматичної літератури української. Чому?

Чому Квітка, що як відомо всім, написав по російські комедію «Переполохъ въ городѣ», прототип Ревізора Гоголя, не утворив нічого подібного в українській драматичній літературі? «Сватання на Гончарівці», «Шельменко - денщикъ», «Щира

---

[1]) Николаевъ 45.

Любовь» і більш нічого, цеб-то веселий жарт та нудна, сантіментальна драма.

Російська драматична література потроху збувається того характера творчости, який виявлявся в трагедіях «Ужасная тѣнь Ринальдо, или фантомъ» та в подібних їй пьесах; вона виставляє два безсмертних твори—«Ревизора», та «Горе отъ ума», а там далі комедії Сухово-Кобилина, Потехина, Писарева. Українська драматична література хоч і теж вибивається з характера творчости, який виявляється в «Королеві волшебства» та подібних їй операх і драмах, але все таки лишається на грунті малювання життя народнього, яко життя «дѣтей природы», обмежуючись лише звичаями, піснями, жартом, та несчасним коханням. Не можно не погодитись з поглядом Куліша: «Рано было образоваться серьезному взгляду на хлѣборобовъ въ то время, когда у всѣхъ раздавалась въ ушахъ пѣсня: «Громъ побѣды раздавайся». Когда, общая всей Европѣ, государственная система такъ прочно, повидимому, установилась, а объ общественномъ началѣ въ исторіи и государственной жизни никто почти и не заикался. Видѣть въ мужикахъ произведеніе старой исторіи и дѣятелей исторіи грядущей, смотрѣть на нихъ, какъ на временно бездѣйствующихъ согражданъ и сотрудниковъ общаго національнаго дѣла? Куда! Осмѣяли-бы тогда философа съ подобными убѣжденіями въ томъ самомъ кругу, который разыгрывалъ комедіи изъ простонароднаго быта и гдѣ народная пѣсня исторгала кой у кого горячія слези» [1]). Слова ці відносяться взагалі тільки до середнього рівня, бо вже й в часи Катерини були люде, які думали инакше. Але й для людей більш менч середнього рівня життя давало багато матеріалу для творчости. Хоча Котляревський мабуть і в мріях не мав «представительнаго правленія», про те він добре бачив все зло кріпацтва і нужденне життя несчасних підданців селян,—це вже доведено й його одою до князя Куракина,

[1]) Основа. 1862 г. II том.

й Енеідою, і коли ці мотиви ввійшли і в «перелицьовану Енеіду», тим хутчій можно було-б збудувати на них не одну без краю трагічню драму, але думаємо в часи Миколаївського режіму годі було й думати провадити такі ідеї на сцені. На сцені можно було тільки виспівувати любьязні куплети:

Теперь не то, что было встарь,
Настали времена другія;
Какъ Ангелъ добръ нашъ бѣлый царь,
И благоденствуетъ Россія. (Ямщики)

Благоденствуетъ, та й годі. Так повинен був думати кожен. Письменникам, що малювали життя інтелігенції, звичайно, був матеріал до «комедій нравовъ», та ріжних драм, але на Вкраіні ще не було української інтелігенції. Народ трактували лише як «дѣтей природы» à la Жан-Жак Руссо; ті ж, що бачили ввесь трагізм життя цих «дѣтей природы», не мали права про це балакати. Зоставалася лише історичня драма.

Історичня драма найтріваліша форма драматичної творчости: вона не боїться подиху часа, вона не старіє, не робиться demodée. Разом з тим вона сливе однаково цікава всім народностям, бо переважно розробляє, хоча й пристасовані до тих або инших форм життя, але загально-людські мотиви: героїзм, боротьба межи бажанням власного счастья й громадським обовьязком, і т. и. Історія Украіни давала багатий матеріал письменнику драматургу. Найбільш освічені люде й кинулися до історичніх драм. Іеремія Галка—Микола Костомаров—дрюкує у 1838 році свого «Савву Чалого», драматичні сцени, у 1840 році «Переяславську нічь», трагедію на 9 сцен і т. д. Та горе! До літературної творчости мало дужої волі, та доброї охоти, а драматична форма найтруднища з усіх літературних форм! Це кристал літературної творчости, в нім повинні переломитись пафос лірики, спокійна величність епоса, глибінь психології й сила драми. До всього того автор драматичнього твора мусить добре знатись на драматичній техниці і бути гаразд знайомим з вимогами сцени.

У Костомарова не було на те хисту. Та й сама тільки історичня драма не може задовольнити глядачів: вони шукають на сцені одповіді й на сучасне, бігуче життя, що так дошкуляє кривдою своєю. Тим часом відома катастрофа 47 року перервала й цю діяльність Костомарова. Проте другі українські драматурги не перестають постачати рідну сцену своїми творами. Та якими! У 1857 році видає Ващенко-Захарченко цілий збірник своїх пьєс. 5 пьєс! Не аби-що. Тільки які то пьєси! У 1860 році видають Г. та С. Карпенки теж цілий збірник пьєс, аж 7 комедій та оперет. Між всяким таким нівечам бачимо й кілька серьозних драм з народного життя, як от напр. «Доля»—Стеценка, «Ятрівка» Цисса, «Назар Стодоля», та другі, але цього було за-мало.

Спеціальних трупп українских, за виключкою кількох аматорських гуртків, не було; в українських ролях виступали просто російські актьори, що страшенно калічили українську мову, не мали навіть ні української одежи, ні українських декорацій [1]). В своїх спогадах Кропивницький малює нам становище українського театра у 70-тих роках.

«Український театр був тоді при посліднім іздиханії, тільки ще де-не-де аматори инколи грали раз на рік «Наталку-Полтавку», або «Назара Стодолю», як от в Олександрії, Єлисаветі, Херсоні; справжні ж труппи нехтували ним» [2]). Сам Кропивницький застав ще одного могикана актьора українця—Нечая. Це був вже останній. Перший дебют Кропивницького у 1871 році в ролі Стецька був обставлений такими артистичними силами: помощником декоратора, та машинистом.

Так поневірявся при російських труппах несчастний українській театр. Становище українського артиста було просто ганебне: сьогодня він грав Назара. або Виборного, а завтра мусів канканірувати в оперетці [3]). Попихачем був він при російських труппах.

---

[1]) Куліш. Рус. Вѣстникъ, 1857.
[2]) Н. Гр. IX. 50.
[3]) ibid—52.

Український театр гинув. Не було осередка свідомих освічених людей, які б вратували й піднесли його.

У 1872 році закладається такий осередок, і власне цей рік і треба вважати першим роком нового українського театра.

В 1872 році зімою збирався в городі Київі в родині Ліндфорсів гурток людей, переважно українців; між ними були д. Лисенко, Старицький, Чубинський, Русов та другі. Д-дії Лисенко та Старицький вже виступали на сцені. М. Лисенко ще вдома, в полтавщині в аматорськім спектаклі, а М. П. Старицький в київськім опернім театрі, в великому гурті аматорів, що виставляли кращі пьеси російського репертуара і добули велику славу в Київі; в цьому гурті приймали участь Л. М. Драгоманова (Кучинська), Орлов, Монахов (потім славнозвістний артист російський), та другі. На чолі гуртка, що зорганизувався у Ліндфорсів, одразу стають М. Лисенко, та М. Старицький [1]). В 1872 таки році добувають вони дозвіл виставляти приватно українські спектаклі. Але що було виставляти? Убога українська література більше за все була бідна на пьеси. Обмежений репертуар український не задовольняв вже й гуртків аматорів [2]). До справи взявся М. П. Старицький; він вже раніще пробував свої сили на літературнім полі, але до драматичної творчости взявся вперше. Перш над усе скомпановано було водевільчик «Як ковбаса та чарка». Ліндфорс тогож таки року одвіз його в петербургську цензуру і добув офіціальний дозвіл 11-го апріля 1873 року [3]). Цей незначний водевіль скомпановано по звичайному водевільному шаблонові. Не новий і на мотив,—бо подібний мотив сварки маємо і в старезному водевільчику Шаховського «Сосѣди»,—він, одначе, вніс таки новеньку течію в убогу українську драматичну літературу: це були нові, живі типи сучасних підпанків, що, не маючи за собою жодних заслуг, пирожуться лише своїм «дворянством».

---

[1]) Корифеи украинской сцени. 15.

[2]) ibid—стор. 54.

[3]) Удостовѣреніе Гл. упр. по дѣламъ печати № 9572.

По водевілі М. П. Старицький взявся вже написати більшу річ — то була «Різдвяна нічь», музикальна комедія по Гоголю, перше на 2 дії; музику до неї написав М. В. Лисенко.

Згодом М. В. Лисенко переробив її у 4-х-актну оперу.

На перший погляд нова українська комедія „Різдвяна нічь“ уявляла з себе той само тип українських пьес: веселий жарт, з співами, з танцями, з ліричним та комічним елементом. Скомпановано її було лехко, сценично, музику до неї зложив майстер першої руки, і через те вона надзвичайно сподобалась глядачам. Але в цій «Різдвяній ночі» бреніла вже нова течія. Вона вийшла з-під пера свідомого українця і інтелігента. Ця нова течія виявилась в особі Пацюка. Комічна фігура чаклуна-прожери в оповіданні перекинулась в комедії в свідомого героя українського; М. В. Лисенко всім серцем пройнявся цим новим типом і глибоко-трагічно змалював в музиці «останнього орла». Обидва автори в своїм, можно сказати, першім твори виявили глибоке поважения до народа, визнали його рівним, вільним братом,— згола вони виявили те, чого бракувало попереднім драматургам: добачили в народі, як каже Куліш, «временно „бездѣйствующихъ сограждан и сотрудниковъ общаго національнаго дѣла». Це був поворіт в історії української драми. Чи добачили це тогочасні інтелігенти українські—не знаємо, але теплий приятель «Кіевлянинъ» одразу почув, wo ist der Hund begraben.

«Різдвяну нічь» виставляли спочатку приватно, в господі, Ліндфорсів. Вона викликала такий загальний захват, що молоді діячи наважилися виставити її у великім київськім опернім театрі. Зараз склався великий гурт і почали готуватись до прилюдної вистави. Ця вистава—це була рукавичка лицарська, що кидали молоді українці «старому світові».

Писати про виставу «Різдвяної ночі» нема на що: вона справила цілу епоху в житті найвидатнійшого покоління. Поміж живих людей ще живе память про неї.

Це був історичній момент.

Три рази підряд виставили в опернім театрі «Різдвяну нічь», і театр був не то що повнісенькій, а ще задовго до вистави не можно було вже купити жодного білета.

Молодим діячам поталанило скласти одразу талановитий гурт виконавців. Діяльність гуртка не спинилася лише на виставі «Різдвяної Ночи»: у 1875 році М. П. Старицький перероблює до сцени «Чорноморці» Кухаренка, які й виставляють у Биржовому залі. Гурт аматорів грав вже так гарно, що й тепер де-які з людей старшого віку упевняють, ніби тодішні аматори грали краще багатьох сьогочасних актьорів фахових. Д. Старицький не спинився на цих невеличких пьесах: у 1876 році він пише велику драму, що тепер виставляється під назвою «Не так склалося, як жадалося», а надрюкована в «Раді» під заголовком «Не судилося». Тоді вона звалася «Панське болото». Видано її вже геть потім обшарпану цензурою: викинуто всі місця, що малювали відносини поміщика до селян. Цю драму було вже скомпановано не на зразок старих українських пьес,—це була «комедія нравовъ и драма сердца». Й обшарпана цензурою драма звернула на себе загальну увагу: «Появленіе этой драмы на сценѣ и въ печати, пише автор «Корифеевъ украинской сцены» (57), встрѣчено было единодушными похвалами и сочувствіемъ. Узелъ драмы составляетъ столкновеніе двухъ общественныхъ слоевъ—крестьянскаго и помѣщичьяго. По чистой совѣсти, говоритъ Костомаровъ, касаясь драмы М. П. Старицкаго «Не судылось», не можемъ не признать новое самобытное произведеніе пера этого писателя однимъ изъ лучшихъ въ своемъ родѣ и достойнымъ вниманія явленіемъ въ небогатой количествомъ книгъ малорусской литературѣ. Авторъ затронулъ самыя живыя струны современной, общественной жизни, раскрылъ недугъ, чувствуемый всюду въ наше время, и изобразилъ его въ такихъ чертахъ, въ какихъ онъ проявляется въ современномъ малорусскомъ обществѣ». З цих слів ми бачимо, що справу українського театра одразу поставлено було молодим гуртом на певний грунт. Того ж таки року починає М. П. Старицький перекладати і Гамлета на українську мову. Всі ці пьеси малося виставляти на сцені.

Заклався, таким робом, певний осередок з людей інтелігентних, пересвідчених патріотів, які кохалися в рідній сцені всією

душею. Пишно зацвітав український театр, і хто знає, який плід мали б ми нині, коли б не прибив лютий мороз рясного молодого цвіту.

Вдарив несподівано указ 16 мая 1876 року і перервав все.

Знов залягла темна ніч без просвітку, без надії.

Але живий живе дума. Не вважаючи на всі заборони, свідомі українці київські не залишають своєї праці, і в цім напрямі то там, то сям шукають вони шляхів, але справа стає на певний грунт тільки з того моменту коли у 1880 році приїздить ревізувати край сенатор Половцов.

Він висловився проти заборони українського слова й театру.

Наслідком того була записка київського генерал-губернатора Черткова 1880 року. Наче в одповідь на цю записку видано було другого указа 1880 року, який давав право генералъ-губернаторам та губернаторам давати дозвіл на українські спектаклі. Одразу цим дозволом скористувалися в багатьох місцях України. Українські спектаклі почали одбуватись в ріжних городах і скрізь викликали великий захват. Це надихнуло думку артистам з трупи Ашкаренка вдатися до міністра за дозволом виставляти українські пьеси і скласти спеціальну українську труппу [1]). Сам Кропивницький в своїх спогадах «Итоги за 35 лѣтъ» [2]) так характерізує нам цей момент: «На сезонъ 1881 года поступилъ я въ труппу Ашкаренка въ Кременчугъ, и съ этого то года начинается новая эра для украинскаго театра. *Отсутствіе сборовъ*[3]) вынудило насъ ходатайствовать передъ министромъ внутреннихъ дѣлъ, графомъ Лорисъ-Меликовымъ, о разрѣшеніи сыграть хоть нѣсколько украинскихъ пьесъ, *что бы спастись отъ неминуемой голодовки*».

---

[1]) К. У. С. 18.

[2]) Сынъ Отечества 1905 г. № 94.

[3]) Курсів наш.

Таким робом, прохаючи дозволу на кілька українських спектаклів, аби вратуватися від «голодовки», д. Кропивницький і не предчував,—чому він дає початок. Але, як би там не було,—він дійсно причинився до початку нової ери в історії українського театру.

Трупка склалася і прибула до Київа.

Старицька-Черняхівська.

(Кінець буде).

Кіевская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст.

(Воспоминанія).

Кіевская семинарія, просуществовавшая со времени перваго своего преобразованія въ 1817 году по настоящее время, ждетъ и не дождется своего историка, а между тѣмъ время дѣлаетъ свое дѣло и безпощадно уноситъ въ вѣчность тѣхъ немногихъ очевидцевъ давно прошедшихъ судебъ ея, отъ которыхъ несомнѣнно можно бы еще многое узнать какъ относительно ея внутренней жизни, такъ и о ея бывшихъ дѣятеляхъ, воспитавшихъ многія поколѣнія пастырей и учителей. Побуждаемый не только интересомъ самого дѣла и долгомъ признательности къ своей almae matri, но и усерднѣйшею просьбою (въ № 18. Кіев. Епарх. вѣд. за 1885 г.) одного глубокоуважаемаго въ г. Кіевѣ духовнаго лица, взявшаго на себя трудъ собиранія историческихъ матеріаловъ о кіевской семинаріи, я еще съ 1875 года занялся собираніемъ такихъ матеріаловъ по воспоминаніямъ и разсказамъ ея бывшихъ воспитанниковъ, каковые матеріалы и предлагаю благосклонному вниманію ея бывшихъ питомцевъ, надѣясь, что они не откажутся дополнить своими личными воспоминаніями то, что здѣсь, по причинамъ отъ меня независѣвшимъ, вышло не полно или не вполнѣ точно, въ каковомъ предположеніи я нескрываю подъ иниціалами именъ и фамилій тѣхъ лицъ, кои будутъ фигурировать въ моихъ воспоминаніяхъ и разсказахъ; а

равно почитаю излишнимъ вносить о нихъ въ свои матеріалы и тѣ свѣдѣнія, кои уже раньше были гдѣ-либо напечатаны.

Со времени перваго своего преобразованія—съ 1819 и по 1833 годъ—кіевская семинарія, со всѣмъ своимъ персоналомъ учащихъ и учащихся и съ четырьмя классами низшихъ духовныхъ училищъ, помѣщалась безраздѣльно въ академическихъ зданіяхъ при Кіево-Братскомъ монастырѣ. Тѣснота зданій и многолюдство учащихся въ нихъ были причиною того, что въ 1826 году комиссія духовныхъ училищъ начала дѣло о постройкѣ собственнаго помѣщенія для семинаріи на усадьбѣ бывшаго Петропавловскаго греческаго монастыря, а пока строилось такое зданіе, временно нанятъ былъ для общежитія казеннокоштныхъ и полуказенныхъ воспитанниковъ семинаріи домъ бывшаго кіевскаго войта Кисилевскаго, существующій и нынѣ на углу противъ старыхъ зданій Академіи, рядомъ съ контрактовымъ домомъ. По высочайшему повелѣнію, состоявшемуся 18 августа 1826 года, назначено было отпустить изъ процентовъ строительнаго капитала комиссіи дух. училищъ 170,910 руб. 55 к. на устройство означеннаго помѣщенія на мѣстѣ Петропавловскаго монастыря, сгорѣвшаго въ 1811 году. Работы по постройкѣ и отпускъ суммъ разсчитаны были на два года. На эту сумму былъ построенъ каменный трехъ-этажный корпусъ для семинаріи (длиною 22 саж., шириною 9 с., высотою 6 саж. 1 арш.), а также одноэтажный каменный флигель при немъ для помѣщенія кухни, столовой и амбара. Въ 1830 году, согласно резолюціи митрополита Евгенія отъ 15 апрѣля, начальству кіевской семинаріи была передана церковь Петропавловскаго монастыря, а въ 1831 году произошло окончательное переселеніе монашествующихъ, все еще остававшихся здѣсь, въ монастырь Екатериненскій. Въ 1849 году кіевская семинарія пріобрѣла покупкою Лаврское подворье, смежное съ семинарскимъ дворомъ, которое, по опредѣленію св. Синода отъ 24 августа, 17 октября 1849 года съ находящимся на немъ строеніями поступила въ вѣдѣніе духовно-учебнаго вѣдомства, при чемъ Лаврѣ въ вознагражденіе за названное подворье выдано въ февралѣ 1850 года изъ духовно-учебныхъ капиталовъ 6000 руб. и въ пріобрѣтенномъ

домѣ оставлена на всегда въ пользованіи Лавры книжная лавочка и при ней теплая комната для книгопродавца. Въ 1867 году 27 мая, послѣдовалъ указъ св. Синода о преобразованіи въ теченіе 5 лѣтъ кіевской семинаріи и 5 духовныхъ училищъ по уставу и штатамъ 1867 года (совершилось лишь 1 іюля 1878 г.), вслѣдствіе чего въ августѣ 1871 года семинарія дѣлаетъ новое пріобрѣтеніе покупкою у вдовы надворнаго совѣтника Елисаветы Смородиновой усадьбы въ 371 кв. саж. За эту усадьбу съ постройками Смородинова получила отъ семинаріи 16,800 руб. изъ суммъ православнаго духовнаго вѣдомства. Въ 1874—76 годахъ помѣщенія семинаріи были расширены новыми постройками, а именно: а) по главному корпусу была пристроена другая половина, б) на одноэтажномъ флигелѣ, стоящемъ на дворѣ, былъ надстроенъ 2-й этажъ, при чемъ флигель былъ соединенъ съ главнымъ корпусомъ; вмѣстѣ съ тѣмъ въ немъ былъ расширенъ столовый залъ и сдѣлана внутренняя перестройка библіотеки; в) была устроена ограда между новымъ корпусомъ и сосѣднею усадьбою, а также отъ колокольни до ректорскаго флигеля и отъ этого послѣдняго до сосѣдней усадьбы; г) были устроены газопроводъ и водопроводъ. На все это отпущено было изъ духовно-учебнаго капитала, назначеннаго по смѣтамъ св. Синода на духовно-учебную часть, 161,890 руб. Такимъ образомъ на пріобрѣтеніе усадьбы и устройство семинарскихъ зданій духовно-учебнымъ вѣдомствомъ израсходовано было всего 355,600 р. 55 к. изъ синодальныхъ суммъ. Несмотря на столь крупныя матеріальныя затраты по расширенію зданій семинаріи, благоустройство ея не было вполнѣ закончено, такъ какъ при ней не существовало для своекоштныхъ учениковъ общежитія, признаннаго св. синодомъ необходимымъ въ виду неудобствъ, представляемыхъ наемными квартирами, на которыхъ жили ученики, и въ виду неудобства для семинарскаго начальства. Этотъ насущный для семинаріи и для родителей ея воспитанниковъ вопросъ не переставалъ быть предметомъ всесторонихъ обсужденій и на епархіальныхъ съѣздахъ духовенства, начиная съ 1869 года; но тѣснота семинарской усадьбы препятствовала осуществленію этого важнаго дѣла, на которое духовенство епархіи

собрало къ 1900 году до 200.000 руб. Необходимо было по этому приступить къ постройкѣ новой семинаріи, съ общежитіемъ для своекоштныхъ и казеннокоштныхъ воспитанниковъ, на новомъ мѣстѣ, каковое было уступлено митрополитомъ Іоанникіемъ въ урочищѣ «Кудрявецъ въ безмездное пользованіе духовенству кіевской епархіи до тѣхъ поръ, пока будетъ существовать семинарія на означенной землѣ. Благодаря этому дару, 20 іюля 1899 г. совершена была закладка новаго зданія семинаріи вмѣстимостью на 550 воспитанниковъ, а 28 сентября 1901 года оно было уже освящено, съ переселеніемъ въ него всѣхъ учащихъ и учащихся изъ подольской Петропавловской усадьбы, а старыя семинарскія зданія съ усадьбою пріобрѣло духовенство епархіи покупкою за 140,000 рублей и помѣстило въ нихъ два училища, Кіево-подольское и Богуславское.

Теперь перейдемъ къ обзору внутренней жизни семинаріи.

Начальники и наставники семинаріи первой половины прошлаго столѣтія жили очень скромно и не располагали такими удобствами жизни, какъ нынѣшніе; роскошныхъ палатъ и мягкой мебели они не знали; вокругъ ихъ все было просто, бѣдно. Ректоръ семинаріи Кириллъ занималъ въ нижнемъ этажѣ училищнаго зданія, гдѣ нынѣ живетъ смотритель кіево-подольскаго духовнаго училища, всего одну большую комнату, перегороженную на двѣ половины досчатою ширмою. Рядомъ съ нимъ другую такую же комнату занималъ профессоръ Колоколовъ, ведшій затворническую жизнь и не посѣщавшій никого даже изъ своихъ сослуживцевъ, за что послѣдніе нерѣдко преслѣдовали его насмѣшками и продѣлками въ родѣ слѣдующей: весь соръ, который выметался изъ ихъ комнатъ, сваливали у порога дверей квартиры Колоколова; особенно же этимъ надоѣдалъ ему профессоръ Іоаннъ Колодницкій, жившій тутъ же, напротивъ его квартиры; но Колоколовъ былъ невозмутимъ и, улучивши минуту, когда въ корридорѣ никого не было, собиралъ собственноручно свой и чужой соръ и выносилъ его вонъ Инспекторомъ семинаріи былъ въ это время Яковъ Васильевичъ Саульскій, проходившій одновременно и должность смотрителя бурсы, каковую обыкновенно всегда совмѣщали

ректоры семинаріи. Уроки въ семинаріи бывали до обѣда и послѣ него; на послѣобѣденныхъ урокахъ, отмѣненныхъ въ 1846 году при ректорѣ Антоніѣ, преподавались преимущественно языки: латинскій, греческій, нѣмецкій и польскій, на коихъ писались учениками письменныя упражненія. Лекторами сихъ языковъ назначались нерѣдко и лучшіе изъ учениковъ богословскаго класса; такъ, напр., Гавріилъ Палчевскій и Георгій Павловичъ были лекторами греческаго языка, а Никита Дашкевичъ—нѣмецкаго; съ 1829 до 31 года лекторомъ греческаго языка былъ Козубскій, а польскаго языка Ясирскій. Экзамены производились въ годъ три раза: предъ праздниками Рождества Христова, Воскресенія и предъ вакаціями; спрашивали на нихъ преимущественно учениковъ перворазрядныхъ, остальные же переходили изъ класса въ классъ и оканчивали курсъ, не будучи спрошенными не только на экзаменѣ ректоромъ, но и въ классѣ наставникомъ въ теченіе всего учебнаго курса, по причинѣ многолюдства учащихся, которыхъ, напр., въ 1863 году окончило 140 человѣкъ, а бывало и полтораста и болѣе. На экзаменѣ вызываютъ бывало по три-четыре ученика сразу, и когда первый отвѣтитъ, то ему тутъ же дается полулистъ бумаги и тема для письменнаго упражненія, которое онъ и долженъ написать на виду всей экзаменующей корпораціи, пока отвѣтятъ остальные три ученика, а за симъ по порядку, каждому отвѣтившему устно давалось письменное упражненіе, которое ректоръ и разсматривалъ тутъ же на экзаменѣ. Съ теченіемъ времени такой способъ писанія письменныхъ упражненій признанъ былъ неудобнымъ, въ виду возбужденнаго душевнаго состоянія экзаменующихся, и замѣненъ былъ особымъ письменнымъ экзаменомъ, для котораго назначалось время отъ 9 до 2-хъ часовъ въ промежуточные между устными экзаменами дни, въ которые ученики каждаго класса должны были написать по одному и болѣе сочиненію или переводу съ древнихъ языковъ, подъ надзоромъ въ классѣ одного изъ наставниковъ.

За квартирное содержаніе въ это время (съ 1821 до 30 года) ученики платили по пяти рублей ассигнаціями въ годъ, доставляя при этомъ натурою всякую провизію—муку, крупу, масло и проч.

Послѣ 1835 года цѣны за квартиры поднялись до 7 р. 50 коп. въ годъ или по тогдашнему счету, до 30 рублей ассигнаціями, а въ 50-хъ годахъ до 10 руб. сер. въ годъ съ доставкою харчей, которыя доставлялись впередъ за каждую треть года. Чаепитіе тогда не было въ модѣ, и квартирнымъ ученикамъ на завтракъ хозяева варили супъ, галушки, а по четвергамъ и субботамъ обязательно блины съ жаренымъ саломъ, въ постные же дни съ олеей; а казеннокоштнымъ ученикамъ ежедневно, въ теченіе всего года, служителя приносили въ номера, гдѣ жили, спали и занимались ученіемъ, по одной порціи чернаго хлѣба, вѣсомъ неболѣе 1 ф., и щепотку соли—на каждаго человѣка, чѣмъ нужно было довольствоваться до 2 часовъ дня или до обѣда. Обѣдъ обыкновенно состоялъ изъ борща и каши, которую, вмѣсто сала, бурсаки должны были «смачить» жиромъ, собираемымъ предварительно съ борща въ чашкѣ,—до того она была постна и неудобопроглотима, при множествѣ мышинаго помета въ крупахъ; но этого жира въ послѣдней чашкѣ, за которой помѣщались 4-ре словесника, было весьма мало, потому что большая часть его вливалась во вторую чашку, за которой обѣдали 4 философа, а самая львиная доля его поступала въ первую чашку, за которой обѣдали 4-ре богослова, во главѣ со старшимъ номера, вслѣдствіе каковаго преимущества и самый жиръ съ борща получилъ въ семинаріи техническое названіе—«богословскаго жира». Во время обѣда и ужина дежурный старшій ходилъ изъ конца въ конецъ столовой и наблюдалъ за тишиною и порядкомъ во время ѣды, а очередной чтецъ въ это же время услаждалъ умы и сердца ядущихъ повѣствованіемъ изъ пролога житій святыхъ. Если же случались провинившіеся, которымъ опредѣлено было въ наказаніе стоять въ столовой у порога, или на колѣнахъ, или сидѣть за голоднымъ столомъ во время обѣда казеннокоштныхъ учениковъ, то въ столовую приходилъ инспекторъ или его помощникъ. Въ воскресные и праздничные дни полагалось третье кушанье на обѣдъ, состоявшее изъ жареной картошки, жаренаго мяса или рыбы въ постные дни, и въ придачу къ сей роскоши каждый получалъ еще по одной двухкопѣечной булкѣ базарнаго печенія.

На ужинъ подавался обыкновенно ячменный или гречневый супъ съ свинымъ саломъ, но не рѣдко можно было встрѣчать въ этомъ супѣ и свѣчные огарки, которыми, при отсутствіи тогда керосина, освѣщались и столовая, и кухня, и комнаты для занятій; по средамъ же и пятницамъ супъ замѣнялся пшеничными или гречневыми галушками; въ дни же масляницы, начиная съ четверга, пасъ четыре дня кормили варениками, лѣпить которые собирались въ столовую сами семинаристы изъ охотниковъ (а кто изъ голодныхъ не былъ охотникомъ до сыра, хотя и прогорклаго, съ которымъ только одинъ разъ въ году—на масляницѣ и приходилось ему встрѣчаться). Въ сыропустную недѣлю вечеромъ приходилъ въ столовую къ ужину и самъ о. ректоръ—прощаться съ учениками, а затѣмъ въ теченіе всей первой и послѣдней недѣли великаго поста наставники и ученики ежедневно ходили въ церковь, затѣмъ въ пятокъ исповѣдывались, а въ субботу пріобщались; тѣмъ же изъ учащихся, кои имѣли возможность провесть масляницу и первую недѣлю поста въ домѣ родителей или родныхъ, вмѣнялось въ обязанность представлять въ отпускныхъ билетахъ удостовѣренія подлежащихъ причтовъ объ исполненіи ими сего христіанскаго долга.

Въ то время въ семинаріи преподавались въ всѣхъ классахъ слѣдующія науки: священное писаніе ветхаго и новаго завѣта, сперва по записками (вѣроятно академическимъ) наставниковъ, потомъ по печатнымъ толкованіямъ Филарета митр. московскаго, Исагогикѣ Хергозерскаго и др. Богословіе догматическое (на латинскомъ языкѣ до 1830 года) по записками ректоровъ Кирилла Купицкаго и Смарагда Крижановскаго,—въ 40-хъ годахъ по записками Евгенія; съ 1845 по 49 г. по записками Антонія, а затѣмъ по его печатному догматическому богословію; нравственное обличительное и пастырское—по записками наставниковъ; гомилетика сперва по записками, а послѣ 50-хъ годовъ по печатнымъ руководствамъ профессоровъ академіи Амфитеатрова и Ѳаворова; обрядословіе, каноническое право—сперва по записками, а затѣмъ по печатному руководству протоіерея Скворцова; исторія библейская митр. Филарета печатная: исторія россійской церкви—

по запискамъ: гражданская всеобщая Шрека, потомъ Кайданова—печатныя; россійская гражданская Устрялова, печатная; патрологія—по запискамъ; логика—сперва по запискамъ, а съ 60-хъ годовъ по печатному руководству протоіерея І. Гошкевича; психологія—по запискамъ; словесность по Бургію, на латинскомъ языкѣ до 40-хъ годовъ, а затѣмъ на русскомъ языкѣ по запискамъ наставниковъ; катехизическое ученіе печатное Петра Могилы и ученіе о богослужебныхъ книгахъ—сперва по запискамъ, а съ 60-хъ годовъ по печатному руководству протоіерея Д. Смолодовича; герменевтика, пасхалія—по запискамъ; алгебра и геометрія по печатнымъ руководствамъ, изданнымъ мин. нар. просвѣщенія; физика, народная медицина, сельское хозяйство, зоологія, ботаника минерелогія по запискамъ преподавателей, философія на латинскомъ языкѣ протоіерея Скворцова, писанная подъ заглавіемъ Totum sistema philosophicum, ex wariis auctoribus excerptum—съ 1819 года; языки: латинскій, греческій, еврейскій, французскій, нѣмецкій, польскій (до 45 года) и иконописаніе съ 1857 года. Такъ какъ почти всѣ учебники были писанные, то ученикамъ приходилось ежедневно на переписку ихъ употреблять времени гораздо болѣе, чѣмъ на заучиваніе самихъ уроковъ, и они положительно не имѣли времени для отдыха, ни для прогулокъ по городу, ни для отлучекъ въ театръ, къ знакомымъ и т. под. Затѣмъ всѣ эти писанные учебники переходили, черезъ продажу изъ курса въ курсъ, отъ одного поколѣнія къ другому, а у нѣкоторыхъ сохранились въ наличіи и на всю жизнь, какъ память о школѣ, совмѣстно съ проповѣдями и разными письменными задачами и переводами. Вслѣдствіе недостатка печатныхъ руководствъ и учебниковъ, воспитанники, а особенно казеннокоштные, при изученіи уроковъ были поставляемы въ крайне затруднительное положеніе,—ибо учиться нужно было хорошо для того, чтобъ не лишиться казеннаго содержанія, а между тѣмъ у нихъ не только не имѣлось средствъ для пріобрѣтенія отъ своихъ предшественниковъ по классу писанныхъ лекцій, стоившихъ отъ 7 до 10 рублей, но часто не хватало какихъ-нибудь 5—10 копѣекъ для покупки листовъ бумаги и чернилъ, потребныхъ для списыванія

лекцій, которыя и заучивались поэтому группами, въ 4—5 человѣкъ, изъ одной общей для всѣхъ тетрадки, часто неисправной и наполненной ошибками нетолько ороографическими, но и лексическими.

Всѣ казеннокоштные и полуказенные ученики помѣщались въ 11-ти номерахъ, изъ нихъ 9 номеровъ были въ верхнемъ этажѣ, а два (10-й и 11-й) въ нижнемъ этажѣ, и въ каждомъ изъ нихъ помѣщалось отъ 11 до 18 человѣкъ. Распредѣленіе, кому въ какомъ номерѣ жить, зависѣло отъ инспектора, который въ началѣ сентября составлялъ списокъ всѣхъ имѣющихъ право на казенное содержаніе и помѣщеніе и затѣмъ приводилъ его въ извѣстность чрезъ дежурнаго старшаго въ столовой во время обѣда. Въ каждый номеръ, на правѣ годичныхъ жильцовъ, назначались: два-три богослова, и лучшій изъ нихъ по поведенію и успѣхамъ старшимъ надъ всѣми, три-четыре философа и отъ 5 до 10 словесниковъ. Старшій въ номерѣ былъ, такъ сказать, инспекторскимъ глазомъ, своего рода начальствомъ, особенно когда онъ становился *дежурнымъ*, каковая метаморфоза происходила съ каждымъ изъ нихъ чрезъ 10 недѣль, а потому въ ежедневной жизни подвѣдомыхъ ему жильцовъ онъ игралъ немаловажную воспитательную роль. Онъ долженъ былъ смотрѣть за чистотой номера и за порядкомъ въ немъ, т. е., чтобы пожильцы не курили, въ карты не играли, готовили своевременно уроки, писали письменныя упражненія на заданныя имъ темы, чинно стояли на утреннихъ и вечернихъ молитвахъ, которыя каждодневно читались по очереди, своевременно ложились спать и вставали, своевременно уходили въ классъ и не засиживались въ номерѣ во время классныхъ перемѣнъ; по инструкціи, дежурные должны были уходить изъ номера послѣ всѣхъ, заперши его и взявши къ себѣ ключъ. Понятно, что дежурнаго побаивались, передъ нимъ раболѣпствовали не только словесники (снимавшіе даже передъ нимъ шапки) и философы, но и товарищи-богословы. Во время занятій, которыя ежедневно по звонку начинались въ 5-ть часовъ вечера и оканчивались въ 8 часовъ ужиномъ, а въ 9-ть молитвой, соблюдались образцовый порядокъ и тишина; никто не смѣлъ во время

занятій даже по нуждѣ выйти изъ номера, изъ опасенія повстрѣчаться гдѣ нибудь въ корридорѣ съ ректоромъ или инспекторомъ семинаріи, обыкновенно посѣщавшими во время занятій то тотъ, то другой номеръ и освѣдомлявшимися: всѣ ли корпусные ученики дома, чѣмъ и какъ они занимаются и т. п. Разговаривали и сообщались между собой въ номерѣ ученики больше шопотомъ и записочками, говорили въ голосъ между собой и дозволяли нѣкоторыя невинныя вольности только богословцы и, болѣе приближенные къ старшему философы. Дежурные старшіе корпусные ежедневно должны были рапортовать инспектору о благосостояніи и безпорядкахъ по корпусу, а квартирные дежурные—о благосостояніи и безпорядкахъ по квартирамъ. Тѣ и другіе назначались инспекторомъ на недѣльный срокъ, и одного изъ нихъ, большею частію квартирнаго дежурнаго, онъ бралъ съ собою въ экипажъ, въ качествѣ провожатаго, при объѣздѣ и осмотрѣ квартиръ своекоштныхъ учениковъ, а такъ какъ ихъ было вдвое болѣе противъ казенокоштныхъ, то и дежурныхъ старшихъ-квартирныхъ назначалось большею частію по два, изъ коихъ одинъ вѣдалъ ученическія квартиры до Канавы, а другой за Канавою и на Старомъ городѣ. Каждый день они должны были осмотрѣть столько квартиръ, сколько могли успѣть безъ ущерба своимъ прямымъ ученическимъ обязанностямъ, и о замѣченныхъ ими упущеніяхъ, неисправностяхъ и проступкахъ учениковъ собственноручно записывать въ нарочито заведенныхъ для сей цѣли въ каждой ученической квартирѣ журналахъ, подвергавшихся самому тщательному просмотру инспектора семинаріи при посѣщеніи имъ квартиръ. Съ такими же точно цѣлями,—содѣйствія инспекціи въ надзорѣ за учениками во время уроковъ и для прекращенія имъ способовъ опускать уроки,—учреждены были въ каждомъ классѣ журналисты—записчики или цензора, на обязанности коихъ лежало записывать въ журналъ учениковъ, не бывшихъ почему-либо на урокѣ или ушедшихъ изъ класса, и этотъ журналъ представлять къ подписи профессора по окончаніи урока. Эти журналы аккуратно разсматривались не только инспекторомъ, но и ректоромъ семинаріи, и на нихъ нерѣдко появлялись замѣ-

чательныя, въ воспитательномъ отношеніи, резолюціи того и другого начальника, ясно свидѣтельствовавшія какъ о гуманномъ или деспотическомъ отношеніи ихъ къ своимъ подчиненнымъ, такъ и объ ихъ взаимныхъ между собою отношеніяхъ и взглядахъ на одинъ и тотъ же проступокъ. До 30-хъ годовъ въ низшемъ отдѣленіи семинаріи или, по тогдашнему названію, словесности существовали, по примѣру низшихъ училищъ, авдиторы и ихъ помощники, которые обязаны были до прихода въ классъ наставниковъ выслушивать 3—4-хъ своихъ товарищей въ знаніи ими на память уроковъ, а затѣмъ—отмѣтить въ эрратахъ по латыни er. (erravit—ошибался), nb. (non bene—не хорошо знаетъ), nt. (non totum—не весь урокъ знаетъ), ns. (nescit—ничего не знаетъ), nf. (non fuit—не былъ), nr. (non recitavit—не выслушивался) и сообщить цензору или записчику журнала о появившихся въ классъ ученикахъ изъ своей эрраты. Сами авдиторы тоже выслушивались у двухъ первыхъ учениковъ своего класса, каковыми были въ описываемое нами время, І. Ольшевскій и З. Оппоковъ—нынѣ покойный уже протоіерей. Авдиторамъ нерѣдко приходилось отвѣчать своей кожей за чужіе грѣхи, такъ напр., случилось однажды ученику Лонтковскому тяжко заболѣть, три дня онъ поэтому не приходилъ въ классъ и никому не давалъ знать о своей болѣзни, а на четвертый день умеръ, между тѣмъ ни въ эрратѣ, ни въ классномъ журналѣ не былъ отмѣченъ больнымъ; наведена была справка, кто его авдиторъ, и виновный З. Оппоковъ былъ наказанъ стояніемъ въ классѣ на колѣняхъ въ теченіе цѣлой недѣли. Лѣтомъ, въ маѣ мѣсяцѣ, семинаристовъ водили разъ или два на прогулку въ рощу, гдѣ нынѣ Кадетскій корпусъ; эти дни были для нихъ самыми вожделѣнными, и тѣ, которымъ первымъ удавалось узнать, возвѣщали о семъ радостномъ событіи надписями на рундукахъ, на заборахъ, на дверяхъ, на стѣнахъ и на другихъ мѣстахъ, не исключая и такъ называемыхъ: «не столь отдаленныхъ»,—«завтра въ рощу». Торговцы и торговки тщательно перечитывали эти вѣщія надписи и спѣшили въ рощу со своими лакомствами: квасомъ, мороженымъ, булками, бубликами, пряниками, конфектами, яблоками, водкой, медомъ и т. п.

Въ играхъ и забавахъ учениковъ принимали участіе не только наставники, но и самъ о. ректоръ, по временамъ разбрасывавшій играющимъ разныя лакомства и спокойно любовавшійся ихъ дѣтскою рѣзвостію и ловкостію въ такихъ экзерциціяхъ, которыя въ другое время и при другихъ условіяхъ вызывали бы совсѣмъ иное отношеніе съ его стороны. Несмотря на то, что инспекція строго наблюдала и здѣсь за поведеніемъ учениковъ и воспрещала всякія отлучки въ ближайшія деревушки, бывали однако смѣльчаки, пренебрегавшіе опасностію: они обходили знакомыя имъ мѣста на Соломенкѣ и въ Совкахъ съ дешевою продажею питей, успѣвали нарѣзаться, что называется до положенія ризъ. Въ число такихъ злополучныхъ смѣльчаковъ попался однажды ученикъ богословія Алышевскій (бывшій потомъ лейбъ-медикомъ); за появленіемъ его въ пьяномъ видѣ въ публичномъ мѣстѣ семинарское начальство рѣшило наказать его по всей строгости своихъ уставовъ и предназначило къ исключенію; но поелику Алышевскій былъ изъ числа лучшихъ учениковъ и при томъ сынъ городского священника, то исключеніе было замѣнено ему нѣсколькодневнымъ стояніемъ на колѣняхъ въ столовой во время обѣда казеннокоштныхъ учениковъ. Это унизительное для богословца наказаніе такъ сильно подѣйствовало на впечатлительную натуру Алышевскаго, что онъ рѣшился увольниться изъ Семинаріи и поступить въ медицинскую академію. «Разсуждать» въ наше время или же дѣлать профессору возраженія въ классѣ меньше всего дозволялось и почиталось дерзостью, а требовалось только буквальное заучиваніе заданнаго по учебнику. Бывалъ у насъ на публичныхъ экзаменахъ и митрополитъ Евгеній, имѣвшій обыкновеніе плевать при разговорѣ почти за каждымъ словомъ, а особенно когда разсердится— все тьфу да тьфу... Не любилъ владыка, чтобъ профессоры на экзаменахъ вмѣшивались въ отвѣты учениковъ, а потому въ его присутствіи на экзаменахъ бывала всегда замѣчательная тишина. Митрополитъ Евгеній задавалъ иногда экзаменующимся такіе богословскіе вопросы, которыхъ тѣ не въ состояніи были разрѣшить; тогда онъ предлагалъ тѣ же вопросы на разрѣшеніе кому-либо изъ наставниковъ или самъ разрѣшалъ. Ученики семинаріи и училищъ

въ прежнее время не имѣли церкви и ходили въ ближайшую Ильинскую, въ которой былъ тогда священникъ Петръ Матушевскій а послѣ него зять его извѣстный своей гуманностію учитель Кіево-подольской бурсы, протоіерей Мина Жолткевичъ. Богослуженіе по воскреснымъ и праздничнымъ днямъ совершалъ всегда о. ректоръ семинаріи, а о. Матушевскій служилъ въ будни. Въ церкви ученики занимали мѣсто въ слѣдующемъ порядкѣ: въ алтарѣ, по правой и лѣвой сторонамъ его, становились самые низкорослые ученики, по срединѣ церкви, съ правой и лѣвой сторонъ—бо́льшіе, а ближе къ выходнымъ дверямъ самые большіе, такъ что всѣмъ предстоящимъ въ храмѣ вполнѣ видно было всякое священнодѣйствіе, а лицами инспекторскаго надзора, кромѣ сего, и шалости учениковъ или неприличное ихъ стояніе въ храмѣ. Но какъ церковь была тѣсная, то, чтобъ не стѣснять прихожанъ, квартирныхъ учениковъ ставили лѣтомъ—въ зимней половинѣ храма, а зимою—въ лѣтней. Квартирные и корпусные старшіе, въ роли нынѣшнихъ надзирателей, стояли вдоль всей церкви на сторонѣ, каждый противъ своихъ подчиненныхъ, а дежурные старшіе—вблизи инспектора, стоявшаго всегда у дверей. На обязанности послѣднихъ лежало, предъ выходомъ изъ корпуса въ церковь, дѣлать перекличку—кто есть, а кого нѣтъ, что совершалось въ столовой, за неимѣніемъ особой сборной, а затѣмъ въ порядкѣ, попарно открывалось шествіе въ церковь.

Профессоръ Іоаннъ Веледницкій, уволенный около 1836 г., былъ преинтересный субъектъ своего времени. Первоначально преподавалъ онъ риторику, изъ коей ему почему-то особенно нравились баллады и объ нихъ онъ трактовалъ почти въ теченіе всего курса, за что ученики и прозывали его балладой. Языкъ у него былъ не свободенъ; начальныя буквы своей рѣчи онъ много разъ усугублялъ; при отвѣтахъ въ классѣ ученики нерѣдко передразнивали его, стараясь подражать ему въ заиканіи, въ особенности тогда, когда онъ приходилъ въ классъ выпивши, что узнавалось по заткнутой за поясъ книгѣ (хотя вообще онъ былъ человѣкъ солидный, никогда въ классѣ не смѣялся и на уроки ходилъ аккуратно). Когда дѣло дошло до хрій, то Веледницкій

задалъ ученикамъ письменное упражненіе на тему: «безумне, въ сію ночь душу твою истяжутъ отъ тебе...» повторивши три раза: бе-бе-бе. Въ насмѣшку одинъ изъ учениковъ написалъ въ своей тетрадкѣ текстъ такъ, какъ говорилъ профессоръ—«бебебезумне...» Веледницкій на слѣдующемъ урокѣ вынулъ изъ кармана принесенную имъ эту тетрадку и спросилъ этого ученика, зачѣмъ ошибочно написалъ трижды бебебе, когда слѣдуетъ писать всего одинъ разъ такъ: бббезумне, при чемъ повторилъ самъ ошибку нѣсколько разъ и вызвалъ тѣмъ всеобщій хохотъ въ классѣ. Когда дѣло подвинулось до изученія піитики, то Веледницкій сталъ упражнять своихъ питомцевъ въ стихотворствѣ и однажды приказалъ имъ воспѣть въ стихахъ «Трудъ»; но какъ, по замѣчанію древнихъ, poëtae nascuntur, а не fiunt, то ученики, чувствовавшіе себя нерожденными къ поэзіи, обращались обыкновенно съ просьбою къ лучшимъ и способнѣйшимъ товарищамъ—написать имъ что-нибудь на заданную тему. Такъ случилось и на этотъ разъ; нѣкто Андріевскій попросилъ своего товарища Маркіана Плѣнецкаго написать ему поскорѣе хоть что-нибудь о «Трудѣ», котораго онъ не могъ осилить въ стихотворной формѣ, потому что профессоръ началъ уже отбирать тетрадки отъ написавшихъ задачу, а у него не было еще въ тетрадкѣ ни единаго словца. Плѣницкій взялъ у него тетрадку и написалъ:

Я трудиться не желаю,
— Это низость для меня;
Всяку лѣность почитаю
Удовольствіемъ для себя.

Андріевскій подписался и вручилъ свою тетрадку Веледницкому, который въ стихахъ же написалъ ему такую рецензію:

Ты трудиться не желаешь?
Это низость для тебя?
Горе ты свое узнаешь
И оплачешь самъ себя.

Задавши однажды урокъ о тропахъ и фигурахъ, онъ вызвалъ въ классѣ къ отвѣту заику—ученика Симеона Левицкаго и спросилъ его, заикаясь самъ: quid est ffigura? тотъ отвѣчалъ заикаясь: ffigura est elocutio... Веледницкій взбелепился и сталъ бранить: «такъ ты, этакій бестія, вздумалъ смѣяться надо мною! вотъ я тебя запишу въ журналъ, вотъ я тебя потащу къ о. ректору!».. Товарищи вступились за бѣдпягу Левицкаго и объяснили профессору, что это не насмѣшка, а природный недостатокъ. Послѣ риторики Бургія Веледницкій преподавалъ всеобщую исторію Шрека; уроки онъ размѣчалъ всегда по собственной книгѣ и притомъ на цѣлый курсъ, а задавши на уроки страницу или двѣ, бывало черкнетъ ногтемъ, приговаривая: «таво и довольно по первому классу словеспости». Особенное вниманіе онъ оказывалъ изобрѣтенію стекла и открытію пурпуровой краски, о коихъ трактовалъ тоже почти цѣлый курсъ. Выслушиваніе уроковъ у него производилось чрезвычайно комично и не иначе, какъ по вопросамъ, не забѣгая впередъ. Раскроетъ бывало ученическій списокъ и спрашиваетъ по порядку: такой то, ссскажите, нпне бѣжала ли тамъ ссобака? (это по поводу открытія собакою пурпуровой краски); ученикъ: «бѣжала собака»—«Ххорошо! Веледницкій продолжаетъ: «н-нпе-дѣлала ли она чтего-нибудь? ученикъ: «однажды бѣжала собака и что-то дѣлала».—«Ххорошо, ооочень хорошо!—всеобщій хохотъ и продолженіе въ такомъ же вкусѣ по вопросамъ. Когда рѣчь шла о какой-нибудь войнѣ и кто-либо изъ учениковъ любопытствовалъ знать, кто былъ полководцемъ въ этомъ сраженіи, Веледницкій обыкновенно отвѣчалъ: дддуракъ! ты бы еще захотѣлъ знать: кто тамъ былъ капраломъ, а кто фельдфебелемъ? Молчитъ Шрекъ, и тебѣ не надо знать! Пришедши на урокъ, Веледницкій никогда не садился, а всегда спрашивалъ и преподавалъ ходя или стоя, держась руками за спинку стула, но однажды, будучи въ состояніи невмѣняемости, не удержался на ногахъ и сѣлъ; всѣ обратили вниманіе на это небывалое обстоятельство и, толкая другъ друга, шопотомъ передавали: «сів, сів!..» Веледницкій вскочилъ со стула, какъ ошпаренный, ударилъ себя нѣсколько разъ рукой по лбу и уже

болѣе никогда не садился въ теченіе цѣлаго курса. Въ классѣ, какъ замѣчено выше, онъ спрашивалъ учениковъ всегда въ такомъ порядкѣ, какъ они стояли въ спискѣ, а не въ разбивку изъ всѣхъ трехъ разрядовъ, какъ практиковали другіе наставники, и въ одинъ разъ спроситъ бывало не болѣе 3 — 4-хъ человѣкъ, такъ что слѣдующіе 3—4 ученика готовились къ отвѣту на слѣдующій классъ и т. д. Понятно, что классные отвѣты получались всегда удовлетворительные, а на экзаменахъ, на коихъ ректоръ имѣлъ обыкновеніе спрашивать въ разбивку по всему учебнику и изъ всѣхъ разрядовъ, на отвѣчающихъ находилъ столбнякъ. Нерѣдко однако случалось второразрядпымъ ученикамъ отвѣчать на экзаменѣ лучше перворазрядныхъ; тогда Ректоръ обращался къ Веледницкому за объясненіемъ причинъ такой непонятной метаморфозы, на что тотъ преспокойно бывало отвѣчаетъ: «Ваше Высокопреподобіе! не нарушайте порядка, заведеннаго мною въ классѣ, и ученики будутъ отлично отвѣчать». Не любилъ Веледницкій, чтобъ ученики, особенно лѣнивцы и шалуны, выходили на урокѣ изъ класса—по нуждѣ или безъ оной; но если иногда случалось выходить ученику скромному и прилежному, то такому Веледницкій бывало ничего не скажетъ и не воротитъ на мѣсто. Но вотъ начался урокъ, на пятой скамьѣ поднимается ученикъ, клапяется и проситъ позволенія выйти на дворъ. «Нельзя! нельзя! сиди на мѣстѣ!» кричитъ профессоръ. Ученикъ продолжаетъ проситься. «Сказалъ тебѣ сиди, ну и сиди: еслибъ ты не былъ такимъ, какъ Бытачевскій, Криницкій и Михайловскій (а это были у него люди отпѣтые), то я бы тебя пустилъ; а такъ сиди, не дѣлай шуму». И сядетъ бѣдпяга, сконфузившись, хотя бы его и дѣйствительно гнала изъ класса нужда. Погодя немного поднимается и идетъ изъ класса Михаилъ Гуляевъ (впослѣдствіи профессоръ К. Академіи) — одинъ изъ лучшихъ учениковъ, товарищи кричатъ: «Гуляевъ идетъ, Гуляевъ идетъ»!.. Веледницкій дѣлаетъ видъ,-будто не замѣтилъ, и только пальцемъ пригрозитъ крикунамъ: «молчать, дураки! Что шумъ производите»? Ободренный такою снисходительностію профессора, поднимается наконецъ Бытачевскій и идетъ; товарищи кричатъ: «Бытачевскій

идетъ, Бытачевскій идетъ»!.. «Воротись, Бытачевскій, воротись, сиди на мѣстѣ, ты шумъ производишь»; и ни за что бывало не пуститъ его изъ класса. Случалось Веледницкому отправлять не знающихъ урока на стоянку къ порогу; непріятность положенія побуждала иногда провинившихся прибѣгать къ милосердію профессора, и они начинали отпрашиваться отъ наказанія подъ различными предлогами: «г. Профессоръ! Я же это всего въ первый разъ не знаю урока»!—«Ну, первый разъ и до порога».—«Г. Профессоръ, я назавтра приготовлю оба урока»!—«Ну, завтра я и посажу тебя на двухъ скамьяхъ, а теперь до порога»—«Я всегда уже буду знать урокъ»! «Ну, и всегда будешь у меня сидѣть на мѣстѣ, а теперь до порога, не нарушай порядка»... И ни за что бывало не отмолиться отъ наказанія за незнаніе. При Веледницкомъ введены были для учениковъ словесности эрраты и авдиторы въ тѣхъ видахъ, чтобы заставить учиться всѣхъ, а особенно лѣнтяевъ, которые за это такъ озлились на него, что однажды побили ему стекла въ квартирѣ, а на стѣнкахъ въ корридорѣ на него и на Ректора Кирилла Куницкаго написали такую эпиграмму: Здѣсь не Псковъ, что наслали дураковъ: одного Куницкаго, а другого Веледницкаго»! Во всѣ времена водилось у насъ подсказываніе урока плохо знающимъ, но при Веледницкомъ эта профессія имѣла особый оттѣнокъ, и спеціалисты по этой части, или суфлеры, какъ ихъ величали, располагались преимущественно на заднихъ скамьяхъ или, какъ у насъ тогда выражались, «на Шулявщинѣ»,—гдѣ ученики подъ скамьями и спали, и въ карты играли, а чтобъ профессору было не видно, что тамъ дѣлается, ученики складывали поверхъ скамей, особенно въ зимнее время, всякую одежу и книги въ связкахъ, называя эти приспособленія «батареями». Зайти профессору «на Шулявщину» было неудобно, по той причинѣ, что къ обѣимъ стѣнкамъ класса примыкали плотно скамьи, и только посрединѣ имѣлся тѣсный проходъ, чрезъ который неудобно было также выходить и ученикамъ на средину класса для отвѣта, а потому спрошенный долженъ былъ, по приказу профессора, становиться на своей скамьѣ такъ, чтобы его было видно всему классу, и

въ такомъ положеніи отвѣчать урокъ. Такъ какъ на заднихъ скамьяхъ усаживались большею частью ученики плохо учившіеся и лѣнивцы, то при ихъ отвѣтахъ суфлеры были крайне необходимы, а исполняли они свою трудную, при вышеописанныхъ условіяхъ и предосторожностяхъ со стороны профессора, роль такимъ образомъ: присѣвши на полу за отвѣчающимъ такъ, чтобы изъ-за «батарей» не видно было профессору головы, суфлеръ начиналъ читать въ голосъ урокъ по книгѣ, спрошенный же долженъ былъ только молча шевелить губами, а когда слѣдовало остановиться, тогда суфлеръ дергалъ своего автомата за ногу и тотъ переставалъ шевелить губами. Но однажды произошла слѣдующая комичная сцена: окончивъ чтеніе урока, суфлеръ забылъ дернуть стоявшаго на скамьѣ автомата, а можетъ быть продѣлалъ это и нарочито, потѣхи ради, и тотъ продолжалъ шевелить губами, чѣмъ возбудилъ всеобщій хохотъ въ классѣ, совершенно непонятный для профессора, который, находясь почти всегда въ хмельномъ состояніи, былъ такъ нагло и дерзко обманываемъ.

Состоя профессоромъ, Веледницкій былъ также и библіотекаремъ семинаристовъ; за полученіемъ книгъ изъ библіотеки семинаристамъ назначено было являться ежедневно только по четвергамъ, послѣ уроковъ. Изъ книгъ, предназначенныхъ для чтенія, Веледницкій найчаще давалъ: «Золотые часы», которые такъ опротивѣли всѣмъ, что никто не хотѣлъ ихъ брать и въ руки, а тѣмъ болѣе читать; если же ученикъ просилъ другую книгу, то онъ долженъ былъ сказать ея заглавіе, что поставляло учениковъ словесности въ немалое затрудненіе, а потому они обращались большею частію къ философамъ и богословамъ, какъ болѣе свѣдущимъ людямъ, за совѣтомъ: какую бы имъ взять изъ библіотеки книгу для чтенія. И вотъ однажды Иванъ Гаевскій (извѣстный потомъ учитель и инспекторъ бурсы кіево-подольской) посовѣтовалъ ученику словесности Ѳеодору Шереметинскому, съ которымъ вмѣстѣ квартировалъ и былъ репетиторомъ его братьямъ, попросить слѣдующія книги у Веледницкаго: 1) «Путешествіе Телемака», 2) «Дѣло въ шляпѣ» и 3) Твердость подъ картузомъ». Не подозрѣвая насмѣшки, Шереметинскій является въ библіотеку

и говоритъ Веледницкому: «пожалуйте мнѣ книгу «Путешествіе Телемака».—«Дуракъ»,—пробормоталъ тотъ. «Такъ пожалуйте «Дѣло въ шляпѣ»,—и опять: «дуракъ»; «такъ пожалуйте «Твердость подъ картузомъ»,—и еще «дуракъ!» а какъ твоя фамилія?—Шереметинскій, понявъ, что попалъ въ просакъ, быстро скрылся и болѣе никогда за книгами не являлся. Въ другой разъ ученикъ философіи Андрей Шереметинскій попросилъ книгу: «Ключъ къ таинствамъ природы»—Экзерцъ Гаузена. Веледницкій отвѣчалъ: «во-первыхъ,—сейчасъ этой книги нѣтъ, во-вторыхъ — ты этого «ключа» не заложишь, а въ третьихъ—если и заложишь, то не откроешь». Бывшіе въ это время въ библіотекѣ ученики расхохотались, а сконфуженный Шереметинскій долженъ былъ уйти со стыдомъ. Въ насмѣшку ученики богословія и философіи нерѣдко совѣтовали словесникамъ брать изъ библіотеки еще слѣдующія вымышленныя книги: «Путешествіе Бабича по брундузіи», «Подвиги гвардейца Созонта» и «Путешествіе Пономарева на хорахъ». Пономаревъ былъ въ 50-хъ годахъ профессоромъ математики въ семинаріи и библіотекаремъ; его почти каждый день можно было застать въ библіотекѣ на хорахъ, гдѣ онъ составлялъ каталогъ книгъ и приводилъ ихъ въ порядокъ. Бабичемъ назывался одинъ изъ семинарскихъ служителей, который имѣлъ обыкновеніе приговаривать въ шутку, неся лоханку съ помоями: «берегись паничъ—ожгу». Гвардеецъ Созонтъ былъ семинарскимъ поваромъ, отличался атлетическимъ тѣлосложеніемъ и необыкновенною физическою силою. Вотъ что сообщили о немъ современники: когда греки вынуждены были оставить Петропавловскій монастырь, въ которомъ теперь семинарская церковь, то унесли съ собой и всѣ колокола церковные. Семинаристы сложились, кто рубль, кто копейку, и купили семи или восьмипудовый колоколъ, прозванный ими «Орломъ»,—въ него звонятъ всегда въ постъ. Этотъ колоколъ ректоръ семинаріи Іустинъ торжественно, въ присутствіи всѣхъ учащихъ и учащихся, освятилъ и распорядился поднять на колокольню. Явились охотники до сильныхъ ощущеній, приспособили блоки, навѣсили канаты и принялись прикрѣплять ихъ къ колоколу, какъ вдругъ изъ толпы

вышелъ Созонтъ, мощною рукою отстранилъ рабочихъ и, поднявши на свои могучія плечи колоколъ, вынесъ его безъ всякой сторонней помощи на колокольню и тамъ укрѣпилъ его какъ слѣдовало при содѣйствіи кузнеца, чѣмъ привелъ въ изумленіе и неописанный восторгъ всѣхъ присутствовавшихъ, въ числѣ коихъ находился и извѣстный силачъ профессоръ Бойковъ, который при этомъ же случаѣ самодовольно высказался, что вдвоемъ съ Созонтомъ, съ которымъ онъ даже боролся, они равны силѣ по крайней мѣрѣ десяти человѣкъ.

Свящ. **В. Радецкій.**

(Окончаніе слѣдуетъ).

Іван Тобілевич (Карпенко-Карий).

2 сентября помер в Берліні після тяжкої хвороби відомий український драматург і артист Іван Карпович Тобілевич (псевдонім—Карпенко-Карий). Покійний служив українській сцені сливе до останнього року, коли тяжка хвороба примусила його перепинити свою діяльність і незабаром звела в домовину.

Іван Карпович Тобілевич родився 29 августа 1845 року в селі Арсеньевці херсонської губ., в сімьї простого хліборобачиншовика, яка дала українській сцені блискуче тріо—драматурга Івана і його молодших братів, славних артистів, Миколу Садовського та Опанаса Саксаганського. Сестра Івана Карповича (по чоловікові—Барилотті) теж була талановитою артисткою; передчасна смерть одняла її в української сцени. Батько драматурга, Карпо Адамович (помер 1904 року) відзначався великим природним розумом і був, як висловився його некролог, ходячею енціклопедією народньої мудрости. Іван Карпович внаслідував од батька тверезий, практичний розум, бадьорий погляд на життя, енергію й витревалість в роботі. Батько хоч сам був неписьменний, ціпив освіту і подбав про те, щоб дати її своїм синам в межах, на які позволяли його достатки. Іван Карпович учився в повітовій школі у Бобринці. Сімья не була заможна, і сини, здобувши освіту, повинні були зараз же йти у світ і заробляти собі самі шматок хліба. Іван Карпович вступив на службу, попереду в бобринецькій городській управі канцеляристом, а потім за сек-

ретаря поліції в Єлисаветі. В Бобринці довелось йому один час служити разом з М. Л. Кропивницьким. Канцелярська служба в глухому закутку була не по душі будущому письменникові. На скільки ставало змоги, Іван Карпович старався поширити свою шкільну освіту читанням книжок, які тоді було дуже важко роздобувати в глухій херсонщині. Йому посчастило познайомитись з кількома освіченими людьми (лікарь Михалевич, Стрижевський та ин.); споміж них особливо великий вплив на нього мав вчитель херсонської гімназії Дмитро Пильчиков, свідомий українець і демократ, колишній член кирило-мефодіевського братства. Йому Іван Карпович багато завдячує в своїм розвитку. Певно, він познайомив Ів. К—ча і з ідейним українством. В 1881 році в Івана К—ча по підозрінню в приналежности його до української громади було зроблено трус, і він позбувся посади. Ще замолоду Ів. К—ч почував велику охоту до театра і, разом з Кропивницьким, брав участь в аматорських виставах у Бобринці та Єлисаветі. В 1883 році до Єлисавета приїхала труппа М. Старицького, в якій служили вже брати Ів. К-ча. Микола й Опанас. Давній нахил до сценичної діяльности з одного боку, скрутні обставини з другого, привели І. К—ча до того, що він, якому й раніш роблено пропозіції вступити на сцену, на цей раз послухався тієї ради і вступив до труппи. Але йому не довго довелося пробути в пій. 1883 р., коли труппа перебувала в Новочеркаському, з наказу «третьяго отдѣленія» Ів. К--чу було заборонено грати і звелено вибрати собі місце для життя. Тільки дякуючи протекції наказного отамана донського Святополка-Мирського, йому дозволено було зоставатись в Новочеркаському як на заслані [1]). Тут він пробув три роки. Після того йому дозволено було повернутись в рідні місця. Ці часи Ів. К—ч прожив здобуваючи собі засоби для життя власноручною працею, в буквальному розумінні цього слова; спочатку він разом з своєю дружиною Софією Виталіевною (уроженою Дітковською

---

[1]) М. Садовський. Мої театральні згадки. «Літ. Наук. Вістник», 1907, кн. VII—VIII, ст. 191.

з Київщини,—вона як і чоловік її—пробувала деякий час на сцені; їй належить переробка однієї пьєси на українську мову і переклад з польської драми «В липневу ніч» Горчинського) запався оправлюванням книжок, і став таким майстром в цьому ділі, що зміг утримувати з нього свою сімью [1]). Потім він переїхав на хутір до батька і занявся хліборобською працею, приймаючи участь в усіх роботах на полі. Живучи в близьких стосунках з народом, пройшовши добру школу життя, яке зводило його з найріжнородніщими типами людей, Ів. К—ч запасся багатим матеріалом, котрий послужив йому опісля для драматичної творчости. В 1888 році Ів. К—ч знову вступив на сцену до труппи свого брата Опанаса Саксаганського і грав у ній аж до останніх років, коли хвороба (рак печінки й селезінки) підтяла його кремезний організм. В літку цього року поїхав він до Берліну, але звідти привезено тільки його тіло, щоб поховати на рідній Україні.

Писати драми почав Ів. Карпович в часи свого підневольного життя в Новочеркаську. Правда, перші його літературні проби належать ще до 70 років, коли він написав кілька оповідань та перекладів з Успенського та Решетнікова, але з того всього побачило світ тільки оповідання «Новобранець», надрюковане в альманаху М. Старицького «Рада» (1883 року [2]). В 1883 р. Карпенко-Карий написав драму «Чабан» («Бурлака»), заборонену попереду цензурою. З цього часу починає він писати драми і комедії, які обійшли на сцені всю Україну й Росію і являються зараз основою репертуара українських труп. У-перве видано збірник з його трьох пьєс в 1886 році. Після того пьєси Карпенка-Карого друковалися в «Зорі», «Літературно-Науковому Вістнику», «Кіевской Старинѣ», збірнику «На вічну память Ко-

---

[1]) Корифеи украинской сцены. К. 1901. ст. 74.

[2]) Окрім того йому належать: невеличкий нарис „Наталка-Полтавка"—сторінка з споминів, друкований в „Літературному збірникові в память Ол. Кониського", К. 1903, і доклад про становище укр. сцени на 1 всеросійському зьїзді сценічних діячів, друкований в „Трудахъ" зьїзду. М. 1898.

тляревському», а в 1897 році появились два перші томи «Драмъ и Комедій» в Одесі. В 1903 році вийшли там же III і IV томи, а в 1905 році вийшов у Полтаві V том з передмовою С. Єфремова. Де-які пьєси видано дешевими окремими виданнями.

Всього Карпенко-Карий написав 18 пьєс. Що ці пьєси мають не тільки сценічний інтерес, але й не аби-яке літературне значіння, показує вже факт друкования їх на сторінках серьйозних видань, а також і те, що дешеві видання пьєс поросходились за короткий час у великому числі примірників. Але й поза тим чисто зверхнім признаком твори Карпенка-Карого мають дуже цінні прикмети, які дають йому право на почесне місце в нашому письменстві, яко справді, по словам Франка, «першому нині майстрові на полі української драматичної літератури». Головна заслуга Карпенка-Карого як драматурга лежить в тім, що він перший порвав з етнографізмом в українській драмі, котрий привів її на мертву точку шаблону й застою; він вийшов по-за межі традиційного кохання та романічних пригод і зосередив свій інтерес на соціяльно-економічному й побутовому житті українського народа, в йогъ сучасному й минулому, стараючись захопити яко мога ширші круги українського громадянства од його верхів і до нйзів. Правда, він не зумів цілком увільнитись од хиб старої української драми, особливо що до сценічних перестарілих прийомів (традиційне кохання хазяйських синів з наймичками або навпаки—дочок з наймитами, довгі монологи, говорення на бік і т. д.), але, володіючи справжнім талантом, розумінням психологичної правди й пильною обсерваціею життя, покійний драматург поширив обрій української драми, ввів у неї цілий ряд свіжих, нечуваних перед тим мотивів і дав широку галерею ріжноманітних суспільних типів.

Карпенко-Карий в своїх творах підняв тільки один край завіси з тих соціяльних болячок, що розьідають наш народний організм; безправство мас, соціяльна нерівність, економічна незабезпеченність, пролетаризація—всі ці зьявища, котрі характеризують сучасне становище українського народа, знайшли досить слабий відгук в пьесах Карпенка-Карого, як що взяти їх усі

разом; за те брак культури, страшенна темнота нашого селянства, на грунті якої широко виростає здирство, обдурювання, шахрайство, погоня за лехкою наживою, забобонність — змальовані в пьесах Карпенка-Карого яскравими фарбами. Громадські ідеали Карпенка-Карого не дуже широкого розмаху; сатира його бичує не стільки негативні боки сучасного ладу, скільки особисті хиби окремих людей з ріжних класів, переважно з того класу, який найкраще відомий драматургові, і з якого він сам походив — середніх селян-хазяїнів. Стремління до необмеженої наживи хоч би й шахрайськими способами (Калитка в комедії «Сто тисяч»), честолюбство й погоня за кастовими привилеями (Мартин Боруля), самодурство голови сімьї, перед волею котрого мусять коритись діти навіть у виборі подружжа і т. д.—оце головні мотиви комедії Карпенка-Карого. Тільки в одній пьесі («Бурлака») знаходимо образ стихійного протестанта проти несправедливостей сучасного соціяльно-політичного ладу—в особі бурлаки Опанаса, фигура котрого змальована з такою експресією й художественністю, що її сміливо можно поставити поруч з другою подібною постатю в нашому письменстві—Миколою Джерею. Образ Опанаса взагалі один із самих принадніщих в галереї типів, утворених Карпенком-Карим. Франко вважає, що ціла драма—один «вельми живий і драматичний малюнок безправья, яке царює в Росії від гори до низу; малюючи той найнизший низ, автор проте прорубує добре вікно, крізь яке можно бачити й вищі щаблі того безправья, змальованого в особах старшини, збірщика, жида Гершка та цілої ватаги темних, слабосильних, прибитих селян. На тім темнім тлі малює нам автор могучу, світлу фігуру Бурлаки, чоловіка з незломною енергією та сильною вдачею, що сам один супроти цього валу стає до боротьби за правду». [1])

Карпенко-Карий—поет хліборобської праці. Його герої прагнуть землі, мріють про неї, ідеалізують роботу біля землі. Але це не та жадоба землі, яку почуває вбогий селянин, що гине

---

[1]) «Житте і Слово», 1897. I.

на свойому куценькому наділі, тратить той останній шматок, йде на заробітки, на фабрики, або тікає світ за очи на «зелений клин». Це—ідеал заможного господаря, який має досить землі, щоб приложити біля неї свою працю, але марить про те, щоб «заокруглити» свій грунтець, прибрати до рук те, що теряє менш сильний економічно його сусіда. Серцю драматурга люба фігура заможного господаря, хазяїна; він наділяє всіма чеснотами Карпа Барильченка («Суєта» і «Житейське море»), робить його кладезем житейської мудрости, який знає такий чудодійний рецепт, щоб зробитись статечним господарем, як «робоча дісципліна»; він поетизує Мирона Серпокрила («По-над Дніпром»), що, скінчивши вищу агрономічну школу, вертається на село, щоб стати хазяїном-хліборобом на батьковому грунті і навчати других хазяйнувати, проповідуючи ідею хліборобських спілок-артілей. Устами того ж Карпа Барильченка він тужить над «сирітством» землі: «несчасна земля, гірка твоя доля! Тікають від тебе освічені на твої достатки діти і кидають село у тьмі... Хоч задушиться тут,—нема їм діла. Вони чужі нам, а ми їм. Забрали все, що можно, від землі, виснажили гречкосія і покинули! Ані лікаря, а ні ученого хазяїна, а ні доброго адвоката—нікого нема на селі! Тільки вивчився: прощай батьківська стріха, прощай село на віки» [1])! Що в дійсности село пролетаризується все більше й більше, що опоетизований драматургом «хазяїн» являється здебільшого звичайним глитаєм, якому округлити свій грунтець допомогла не стільки робоча дісципліна і наука, як уміння використати земельний крізіс своїх «менших» братів, на це Карпенко-Карий закриває очи. І хоча він сам дав яскравий зразок того, до якого логичного кінця може привести жадоба землиці, ідеал заокругленого господарства—в особі Терентія Пузиря («Хазяїн»)—і показав, яку атмосферу витворює культ «хазяйства» (Ліхтаренко, Феноген, з їх житейською філософією: «колись бусурменів обдирали, а тепер своїх рідних! Як на війні нікого не жаліли,—бо не ти вбьеш,

[1]) Драмы и комедіи, т. V, ст. 170.

тебе убьють,—так тут нема чого слини роспускать: не візьмеш ти, то візьмуть з тебе!... Тут колесо так крутиться: одних даве, другі проскакують» [1]), але сімпатії автора виразно лежать на стороні хазяїнів; він тільки осуджує й висміює ексцеси з їх боку, котрі найчастіще являються, на його думку, продуктом малої освіти й некультурности. Не виходять по-за обсяг дрібно-буржуазних ідеалів і погляди Карпенка-Карого на освіту, на жіночу емансіпацію; з цього погляду дуже характерні деякі фрази в 1 акті «Суєти». Позитивні герої пьес Карпенка-Карого—люде «малих діл», хоча, може, часом і великої любови: артілі, «робоча дісципліна», лікарювання або вчителювання на селі,—такі пластирі на болячки народнього життя подає Карпенко-Карий в своїх пьесах. В одній з пьес він просто виступає з проповіддю артільної справи,—в своїх на-нів публіцистичних драматичних картинах «По-над Дніпром». Характерно для соціяльно-економічного світогляду драматурга те, що в його пьесі виселяються до Оренбурщини не які небудь злидарі, безземельна голота, а люде заможні, котрі леліють в душі такі мрії: «банк грошей дасть, і я куплю там сто десятин на вічність... аби землі побільше» [2]). Звичайно, що й до спілки приступають «добрі хазяїни», а не голота. «Вільна праця біля землі, незалежність—от моя мрія»! говорить герой пьеси, артільний діяч Мирон Серпокрил. Певна річ, що ту волю й незалежність дасть йому добре збите й кругленьке господарство, і коли такий ідеал буде досягнуто, то на що тоді здадуться і спілки! На скільки пьеса перейнята опортуністичним духом, показують добре слова Мирона про свою спілку: «в цю неділю ми всі співаємо обідню в церкві. Я вже батюшці казав. А у вечорі, в неділю ж таки, батюшка буде читати у мене в клуні із святої історії для всіх селян, а я буду картини показувать» [3]). Умиленія достойная картина!—можно сказати сло-

---

[1]) Драмы и комедіи, т. III, ст. 251—253.

[2]) Драмы и комедіи, т. III, ст. 15.

[3]) Там же, ст. 57.

вами одного персонажа з комедії Карпенка-Карого—«Чумаки». І пьеса кінчається по одному варіянту тим, що спілка йде в церкву на молебінь. Не останню роль для розвязки пьес грає «благодѣтельное начальство», що частенько являється по старинному прийому як deus ex machina (в «Бурлаці»).

В малюванні еврейських типів Карпенко-Карий не пішов далі традиційного й шаблонового виведення трохи не в кожній пьесі еврея (здебільшого євреї виступають в нього шинкарями), як глитая, шахрая, панського посіпаки («Бурлака», «Розумний і Дурень», «Наймичка», «Сто тисяч» і т. д.), і взагалі в неприхильному та шаржованому комічному світлі. Окрім гострої сатири і висміювання, у драматурга не знайшлось ні одної людяної рисочки для змалювання еврейської людности.

В історичних пьесах Карпенко-Карий виступає як гарячий український патріот і співець боротьби українського парода з його історичними ворогами; що ж до пьес побутових, то в них українство, як ідейна громадська течія, ледве зачеплене драматургом, виявляючись в формі епізодичних штрихів, механічно звязаних з дією та її особами: в «Суєті» виведено легку сатиру на шкільне обрусительство на Вкраіні (Карпо, дядько Терешко з його Матюшею), в «Хазяїні» багатий поміщик Злотницький збірає гроші на памятник Котляревського, Мирон в «По-над Дніпром» дає читати селянам українські книжки...

Устами Івана Барильченка («Суєта» і «Житейське море») Карпенко-Карий висловив свій погляд на завдання театральної штуки, виступаючи проти фарса й оперетки, обстоюючи за серьйозну літературну драму, за «чистоту іскуства», але ці думки висловлені якось реторично і слабо вяжуться з дією пьеси.

Коли ідейний бік пьес Карпенка-Карого далеко не стоїть на тій висоті, на якій обертається зараз думка передового громадянства на Україні, то з боку художественого він дав нам цілу галерею викінчених образів і типів, які сміливо можуть стати поруч з креаціями світових драматургів, а в нашій літературі, певно, займуть невмируще місце. В них виявилось його тонке розуміння псіхології, жива обсервація над окружаючим життям,

глибоке знання народнього українського побуту, вміння підхопити його характерні риси і утворити живі правдиві типи, як от: бурлака Опанас, Копач Бонавентура, Калитка, Мартин Боруля, Протасій Пененжка, Терентій Пузирь, Лихтаренко, писарь в «Бурлаці» і цілий ряд другорядних персонажів. Треба зауважити, що народні типи у Карпенка-Карого далеко більш вдатні, ніж інтелігентні. Як справедливо говорить д-ка Русова, [1]) К.-К. розуміє інтелігентні типи занадто поверхово, і у всіх його творах вони виступають скоріще як аксесуари пьеси, аніж як її діячи, блідними тінями, а не живими людьми (лікарь в «По-над Дніпром», Злотницький, Калінович в «Хазяїні». Дві пьеси К.-К., написані цілком з життя інтелігенції—«Суєта» і «Житейське море»—сливе не мають жадної літературної вартости; характери змальовано або зовсім банально, або шаржовано; комізм часто-густо переходить в грубий фарс. Правда, деякі окремі персонажі носять на собі печать правди й реальности, але вони губляться на загальному утрированому фоні.

Єсть у Карпенка-Карого чисто психологичні пьеси, збудовані виключно на романічних відносинах («Наймичка», «Безталанна» і «Батькова казка»). Не вважаючи на слабе подекуди умотивування вчинків, на трохи нереальне збудування самої колізії, перші дві драми мають чималий інтерес на сцені. Характери змальовано правдиво, розвиток страсти передано з психологичною вірностю, дія ведеться жваво, з наростаючим напруженням. «Наймичка», навіть з усіма її дефектами (цілком зайво введено елемент кровосумішки, не зовсім логично умотивовано трагічну розвязку, суперечности в самих характерах дієвих осіб), може сміливо заняти місце в ряді всесвітніх трагедій кохання». Пьеса ця інтересна й своїми побутовими подробицями. Те саме можно було би сказати й за «Безталанну» як би не занадто штучний характер завязки пьеси, збудованої на дуже хистких з психологичного боку основах.

---

[1]) Старое и новое въ современ. малорус. литер. „Рус. Мысль", 1903, кн. XII.

Карпенко-Карий не обмежувався сучасним життям українського народа, але брав сюжети з історичних часів,—од недавнього кріпацтва і до героїчної доби козаччини. В своїх історичних пьесах Карпенко-Карий виявив добре обзнайомлення з нашою минувшістю, вірне розуміння соціяльно-історичного процесу і ті самі позитивні прикмети псіхологичного таланту, що й у побутових пьесах. Безперечно, найкраща з історичних пьес Карпенка-Карого—трагедія «Сава Чалий», яка малює епізод з гайдамацьких рухів XVIII століття на правобережній Україні, звязаний з імям знаменитого ватажка Сави Чалого. Фігура Сави в трагедії грішить де-якими псіхологичними неправдоподбностями, за те гайдамацький ватажок Гнат Голий, демонічна натура з стихійними страстями, виплекана серед бурь і трівог крівавої боротьби з шхляхетсько-польським режімом, удалась авторові як найкраще. Підклад трагедії—боротьба українського демосу за свої соціяльно-економічні й національно-релігійні права з польським державним ладом—змальовано сильними і правдивими рисами. Дуже гарна поетична драма з часів руїни — «Гандзя», де автор добре зорієнтувався серед плутанини інтересів, політичних течій і конфліктів тої сумної доби. В «Бондарівні», в якій сюжет відомої балади перенесено автором до часів хмельниччини, мало дійсно історичного елемента. По-за тим пьеса має свої добрі прикмети і викликає на сцені інтерес. В драматичній поемі «Лиха іскра поле спалить і сама щезне (Сербин)» Карпенко-Карий намагався утворити образ необмеженого властолюбця, могутньої натури, здібної на все за-для придбання власти (Юліян, претендент на молдавське господарство в XVII ст.). Твір цей має багато нереальности в конструкції та в подробицях і взагалі належить до найслабших річей К.-К-го. Гарний зразок історично-побутової комедії дають «Чумаки», де автор, між иншим, воскресив призабуті типи старої України XVIII ст. в образі двох мандрованих дяків Шварковського й Мичковського. Пьеса з часів кріпаччини—«Прислужники» (відома ще під назвами «Підпанки» та «Що було, те мохом поросло»)—найслабша з історичних творів Карпенка-Карого, з силою непрвдивих, виключних ситуацій, монологів і т. п.;

але деякі з персонажів драми змальовано живими реальними фарбами (дворецький Филимон, німець оконом, атаман).

Ми переглянули сливе всю літературну спадщину Карпенка-Карого, і в нас сам собою складається висновок, що ні одного цілком бездоганного й викінченого твору він нам не полишив і до скарбниці ідей, якими живе інтелігентне громадянство, не вніс нічого нового, оригінального, йдучи частенько навіть позаду свого часу; але в межах свого не аби-якого таланта утворив чимало правдивих художественних типів і обновив нашу драматичну літературу новим змістом. Як вірно зазначив один критик, Карпенко-Карий «довів своїми пьесами можливість і високу поучительність справді народньої драми. Сказати, що така драма утворена вже нашим автором, що він дав закономірні зразки її, яким зостається лише наслідувати, ми не можемо; для цього пьесам його не стає старанного мотивування змальованих ситуацій, глибини й послідовности психологичного аналіза, індівідуалізації характерів і, так мовити, архітектурної викінченості. Ми маємо в його драмах перші серьозні проби, а не викінчені зразки народньої української драми, яка жде ще руки великого майстра і глибокого знавця людського серця» [1]). Слова ці були сказані девять років тому назад з приводу перших двох томів «Драм і комедій». З того часу покійний драматург випустив ще три томи своїх пьес, але в них він показав небагато поступу в вищезазначеному розумінні. Та про те всією своєю драматичною творчістю він справді прочистив шлях для майбутньої серьйозної української драми. Після Карпенка-Карого не можно говорити, що у нас нема драми.

До загальних прикмет пьес Карпенка-Карого належить іще його мягкий юмор, який випливає не тільки з комічних ситуацій дієвих осіб, але з самого їх характера; це той здоровий народний юмор, котрий вважається властивим українському людові і який надає особливу принадність комічним персонажам Карпенка-Ка-

---

[1]) Ѳ. М. «Кіев. Ст.», 1898, VII—VIII, ст. 46.

рого (Омелько в «Мартині Борулі», Копач Бонавентура, мандровані дяки, баба Бушля в «Чумаках»). Друга прикмета — це прекрасна народня мова його творів, якою він однаково легко панує для змалювання життя найріжніщих громадських верств. Про неї говорить д. Ѳ. М., що «Карпенко-Карий уміє користуватись для своєї цілі готовим багацтвом живої народньої мови і, не показуючи, правда, творчости в рідній мові, в дусі її законів і розвитку, він, проте не поповляє її непотрібними позичками з чужих мов, ні власним утворенням» [1]).

Щоб оцінити як слід значіння творів Карпенка-Карого для українського театра, треба кинути погляд на те, що уявляла з себе українська драматургія перед ним, тоді як уже народився постійний український театр і на українській сцені появився ряд визначних талантів. Весь український репертуар складався на початку 80-х років з кількох старих анахронічних пьес, та з етнографічних картин, з примітивним сюжетом, з наївними прийомами. Кохання в усіх його видах і комбінаціях було зачарованим кругом, по за який ніхто з українських авторів не одважувався переступити. Карпенко-Карий обновив і оздоровив українську сцену, ввівши в неї соціяльно-побутову драму і комедію, збогатив своїми пьесами обмежений волею й неволею репертуар і дав цим спромогу молодим артистичним силам розвинути свої таланти і виявити свій хист. Можно сказати, що в часи тяжкого лихоліття й занепаду українського театра Карпенко-Карий трохи не сам один виніс на своїх плечах тягар ідейної української драми, не даючи їй рішуче виродитись в оперетково-етнографічний жанр. В цьому його заслуга не тільки перед українським театром, але й взагалі перед нашою національною культурою.

Покійний драматург був і видатним артистом, талановитим інтерпретатором переважно комічних ролей, як у своїх так і в чужих пьесах. До його амплуа належали ролі людей старшого віку, здебільшого комічні. В межах свого амплуа він був здібний передавати самі тонкі нюанси чуття од глибоко драматичних мо-

[1]) „К. Ст.“, 1898, VII—VIII, 45.

ментів до щиро-комічних, перейнятих юмором і навіть мягким ліризмом. В його виконанню Калитка («Сто тисяч»), Павло Серпокрил («По над Дніпром»), Старшина в «Бурлаці», Пузирь («Хазяїн») робили враження фігур цілком вихоплених з життя, реальних до найменьшої подробиці й деталю. Вповні інтелігентна й обміркована гра, розуміння художественного такта й міри характерізували покійного артиста при виконанню таких ролей, які одкривають простор для шаржа й пересади. Через те у його виходили живими креаціями без усякої утрировки такі ролі, як Барабаша в «Богдані Хмельницькому» або Потоцького в «Саві Чалому». Карпенко-Карий був одним з найкращих виконавців ролі Возного в «Наталці-Полтавці». Гра його в ролях свого амплуа була справжньою школою для починаючих артистів.

В сумній історії українського театра покійний був світлим зьявищем ідейного і цілком свідомого національно артиста-драматурга. Його пьеси ще довго скрашатимуть нашу сцену, а імя його ніколи не зітреться з сторінок історії української національної культури.

Важніща література про Карпенка-Карого: 1) *О. Огоновський.* Історія літератури руської. Часть II. Л. 1889. ст. 859—882. 2) *В. Катрановъ.* О малорусской драмѣ. Одесса. 1899. 3) *Юрий Кміт.* Карпенко-Карий. «Літературно-Науковий Вістник», 1900, VII, ст. 1—22. 4) *Ѳ. М.* Рецензія на I—II томи «Драмъ и комедій». «Кіевская Старина», 1898, VII — VIII, ст. 44 — 50. 5) *А. Л-цкій.* И. К. Карпенко-Карый. Біографическій очеркъ и обзоръ дѣятельности. «Жизнь и Искусство». 1900, № 16. 6) *Корифеи украинской сцены.* К. 1901. 7) *П. Г—скій.* Рецензія на III—IV тт. «Др. и Ком.» Кіевская Старина, 1903, кн. VI, ст. 197—202 і кн. IX, ст. 139—146, 8) Передмова *С. Ефремова* до V т. «Драмъ и Комедій» К.-К. Полтава. 1905. Повна бібліографія—в «Українській Драматургії» М. Комарова. Одесса. 1906.

Д. Дорошенко.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Українці на Кубані. Написав *Н. Капельгородський.* З картою Кубанщини. Видання товариства Просвіта у Київі № 10. стр. 36. 1907.

Вивчення краєвої історії і сучасного становища окремих місцевостей України поставлено у нас не геть як гарно. Ще гірше стоїть справа з цим питанням в популярній українській літературі. Для широких народніх масс потреба знайомитись з ріжними сторонами життя своєї країни і свого народа являється пекучою потребою, задовольнити котру лежить на обовязку наших письменників і діячів. І коли ми зараз бачимо тенденцію знайомити наши масси з життям і істориею окремих місцевостей, по яких вони мешкають, то такої тенденції не можно не вітати, як гарного способа для збогачення відомостів і загального культурно-національного освідомлення наших народніх масс. Виходячи з цього, ми можемо тільки побажати, щоб слідком за почином д. Капельгородського пішли й инші українські письменники-популяризатори, а на українському книжному ринкові зьявилася як мога скоріше ціла серія книжок аналогічного змісту, присвячених вивченню в популярній формі инших українських місцевостей.

Книжка д. Капельгородського «Українці на Кубані» не зовсім відповідає своєму змісту. Скоріше її можно назвати короткою історією Кубані, від початку заселення її «бувшими запорожцями», або популярним описом сучасного становища та життя населення кубанщини, бо автор говорить не про одних тільки українців, а й про инші нації, що заселяють собою територію Кубанської области. З книжки видко, що автор добре обзнайомлений з тією темою, про яку пише;

мовою володією добре; літературу Кубані знае; форма викладу у нього лехка, справді популярна, иноді навіть поетична,—словом автор має всі данні для того, щоб стати за гарного популяризатора і збогатити нашу убогу «літературу для народа» цінними працями. І не дивлячись, одначе, на це, ми не могли б сказати, щоб перший його виступ в цьому напрямі міг нас цілком задовольнити. Загальне враження од книжки—чогось не закінченого, не суцільного, чогось такого, що ми схарактеризуємо російським терміном—«скомканностію». Дуже може бути, що тут вина не самого автора, а редакційної комісії «Київської Просвіти», яка на 34 сторінках 8⁰ хотіла убгати найбільш цікавий матеріал з того, який подав автор, і викреслювала «другорядний». Коли справа стоїть так, можно тільки пожалкувати з такої редакційної операції. В трохи розширеній формі брошюра значно виграла б і не мала б в собі тих дефектів, про які ми згадали вище.

Од популярної брошюри не можно, звичайно, вимагати особливої повноти і деталізації що до розвитка теми, але ж головне, найбільш характерне і типове мусить бути захоронене і згадане. На великий жаль, в брошюрі д. Капельгородського власне цього то головного, характерного з історії, або сучасного становища Кубані, ми часто й не бачимо. Наведемо де кілька іллюстрацій. Оповідаючи, напр, про історію Кубанщини, автор мало зупиняється на тих «тернах», яких довелося зазнати пересельцям в новій країні і не тільки в боротьбі з природою, з новими умовинами життя, але й в боротьбі з військовим урядом та з представниками бюрократії. Ніякої згадки про активні протести з боку чорноморських козаків проти заходів уряду силою переселити частину козацтва на «лінію» в книжці немае, тоді як такі факти в історії чорноморського козацтва мали місто і залишили глибокий слід не тільки в життю, в спогадах, але і в народній творчости. Так само не зупиняється автор і над тими сторінками з історії чорноморського війська, які кажуть нам про боротьбу нащадків «бувших запорожців» за демократичні форми життя проти тих форм, які *силою* заводила на Кубані бюрократія. Для «читача з народа» глибокий інтерес має хоть би й коротке, але історично правдиве оповідання про те, як чорноморські козаки боролись за свої «козацькі привілеї», і як ці привілеї поволі одбирались од них, а замісць «вольностів» в громадському ладі заводились форми бюрократичного ладу. Це одна із цікавих сторінок історії чорноморського війська, і воскресити її в памяти теперешніх

нащадків ніколи не завадило б, бо сторінка ця, не кажучи вже про свій історичний драматизм, одзначається такими ж самими національними рисами, які ми зустрічаємо і в боротьбі цілого українського народа після 1654 року, хоч може і в меншому масштабі. Проминув автор і не менш цікавий момент з історії кубанського козацтва про внутрішні відносини поміж ріжними группами війська, про шкодливу роль військової старшини в справі заведення бюрократичних порядків серед війська і загальної деморалізації поміж населенням. Можноб було зазначити ще де-кілько значних прогалин в книжці д. Капельгородського аналогічного характеру, та ми гадаємо, що й згаданих нами вже досить для того, щоб зробити той вивод, що історична частина брошюри д. Капельгородського має досить поважні прогалини.

Звертаючись далі до III і IV гл., написаних більш повно, що до фактичного матеріалу, мусимо зазначити де які невірности і помилки автора. Так, напр., подаючи відомости про «гірський словесний суд», автор нічого не згадує про певну роль в гірському судівництві чиновників російських, які відограють по них досить велике значіння і часто-густо вносять в них деструктивний елемент. Малюнок гірського судівництва, поданий автором на стр. 21, не зовсім відповідає дійсности, бо занадто він ідилічний, і читач справді може уявити, що горяне користуються всіма правами автономного судівництва, «як велять стародавні звичаї»,—тоді як на самому ділі це буває не завше. Не зовсім відповідають історичній дійсности і уваги автора про те, що одбирання автономних прав од козаків почалось «за царя Миколи». Позбавлення прав почалось значно раніш, мало не з перших років переселення на Кубань; так само трохи неправдивим є також і те місто брошюри, де автор каже про те, що за тих же часів військовій старшині «можно було вже й поміщиками поробитись», бо фактично процесс зьявлення поміщицького володіння на Кубані — одночасний з процессом крадіжки земель військовою старшиною (кінець XVIII с.), котрий на официальній мові носив ймення «отдачи земель в вѣчное владѣніе» або «пользованіе». Процесс цей дуже цікавий і над ним авторові треба було спинитись вже хоч би через те, що він звязаний був з досить частими конфліктами новоявлених поміщиків з військовими станичними громадами і ширшими массами козацтва.

Гл. IV—«З чого люде живуть на Кубанщині»—хибує на брак цифр, які додали б ще більше яскравости та виразности тому становищу, в якому живе, приміром, голота і широкі масси так зв. «иногородніх». Язик цифр—найбільш переконуючий і вживання його в таких, напр., випадках, як малювання бюджета «иногороднього», або розміри тих податків та повинностів ріжних, які він мусить виплачувати, було б до речи.

Не можемо не звернути уваги автора на те занадто вже «просте» пояснення, яке він дає так розвиненому злодійству на Кубані. Виводити причини цього лиха з одних тільки традицій та з того, що деякі місця Кубані з давніх часів були містом для заслання ріжних злочинців з козаків та салдатів, було б занадто «упрощеним» методом пояснення соціальних явищ. Колиб автор згадав про більш обьективні причини, як наприклад: велике число безземельних на Кубані, безробітних, разом з невдалим порядкуванням в країні місцевої бюрократії, він не став би так «просто» поясняти згадане явище.

Великим дефектом книжки вважаємо ми також і мовчанку автора про форми фабричної продукції на Кубані, характерні спеціально для цієї країни, про становище місцевого пролетаріята, а також «прихожих» робітників, здебільшого з України, які ще й до цього часу шукають тут заробітку та кращих умов праці.

Ось ті головні дефекти брошюри д. Капельгородського, які кидаються на очи при читанню її. Вони, звичайно, не завважають їй бути досить правдивим і вміло написаним малюнком життя «Українців на Кубані». Хотілося б побачити цей малюнок в другому виданні більш розширеним і повним.

С. Петлюра.

Труды полтавской ученой архивной комиссіи. Издано подъ редакціей дѣйствительныхъ членовъ комиссіи: И. Фр. Павловскаго, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки и В. А. Пархоменка. Выпускъ четвертый. Полтава. 1907. Ст. 235—XIX. ц. 75 коп.

Полтавська архивна комісія випускає вже четвертий том своїх праць, які подають чимало цікавого матеріалу до культурно-побутової історії Полтавщини. В цьому четвертому томі головне

місце, як по своєму обйому, так і по науковій цінности, займає розвідка невтомного дослідника полтавської старовини д. Павловського — «Полтава въ XIX столѣтіи». Вона служить продовженням статей того ж автора, друкованих на сторінках «Кіевской Старины». Д—ій Павловський подає тут нарис городського господарства, адміністрації й культурно-побутового життя Полтави за часи між 1834—1856 роками, коли Полтава була ще головним адміністративним пунктом «малоросійської губернії». Городський полтавський архив дав авторові багатий матеріал, дуже пильно використаний д. Павловським. Взагалі небагато наших українських городів мають такі цінні монографії по своїй історії, як праця д. Павловського по історії Полтави.

Стаття д. Мальцева «О малорусскихъ шпиталяхъ» виявляє з себе компілятивний нарис, зложений на підставі ріжних друкованих праць. Про самі шпіталі, як дуже характерне явище культурного українського життя XVII—XVIII століття д., Мальцев говорить досить мало. Більшу частину статті його бере нарис добродійних інституцій в давній Руси, починаючи з часів Володимира Великого.

Д-ій Леонтовський надрюкував у IV т. «Трудовъ» одну з важніщих праць українського філософа Гр. Сковороди «Змій Израильскій» по рукопису бібліотеки Київо-Софійського собора. Твір цей досі був опублікований в ювілейному виданні творів Сковороди (1894 р.) тільки в уривку і по другому варіанту, ніж у д. Мальцева. До твора Сковороди д. Леонтовський додав свій реферат про характерні риси особи Сковороди. Привівши погляди на особу Сковороди та його філософію кількох дослідників, д. Мальцев робить свій висновок, що Сковорода був натурою двойственною: «в ньому надзвичайно оригінально боролись і мирились дві супротивні течії: академічний містіцизм тих часів з індівідуальним раціоналізмом. Сімболістичний містицизм вніс багато поезії в своєрідну філософію Сковороди, а раціоналізм вирятував його од догматизму й схоластичности». Висновок, як бачимо, не відзначається особливою оригінальністю, хоча він правильно характеризує нашого «філософа без сістеми», який одною ногою стояв

ще на грунті старих схоластично-богословських міркувань, другою ж сягнув по за той поріг, увівши в свою філософію нові елементи в дусі західно-европейського раціоналізму. «Змій Израильскій» належить до пізніщих творів Сковороди, коли вже зовсім сформувався його філософський світогляд. Тута Сковорода висловив свій погляд на моральну суть християнства в противенстві до обрядового формалізму й буквалізму.

Дві статті цього-ж тома присвячені історії повітових міст на полтавщині: д. Кітіцин в нарисі «Кобылякская старина» подає коротеньку історію Кобеляків, а д. Пархоменко в своїй промові, виголошеній на ювілійному святі тисячеліття Переяслава, росповідає історію цього одного з найстарших українських городів.

З решти матеріялу, уміщеному в IV томі «Трудовъ», згадаємо ще замітку д. Павловського про проект Василя Мадахова 1834 року заснования товариства для взаємного страхуванпя од гряду і статтю того ж автора «Кн. Репнинъ въ его отношеніяхъ къ дворянству изъ-за винной монополіи и Д. В. Кочубей» (про продаж глухівськими дворянами горілки в орловську губернію, де було введено откупну сістему).

Порівнюючи останній том «Трудовъ» полтавської арх. комісії з попередніми томами, мусимо признати, що він виявляє значно менший інтерес, ніж ті томи: за виїмком розвідки д. Павловського, та текста «Змія» Сковороди, решта — досить сухий матеріял, випадкового характера; зовсім не бачимо тої «живої старовини», котра зникає на наших очах, в виді памяток народньої штуки — орнаменті, будівлі, вбрання і т. ин., про студіювання і списування котрих слід було б особливо подбати архивній комісії, як одинокій на всю полтавщину науковій інституції. Тоді б і видання її мали ширший інтерес і значіння. Не кажемо вже про те, що духовної творчости полтавської людности комісія сливе зовсім не торкається.

Д. Д.

ПО ЖУРНАЛАХ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, книга IV, том. LXXVIII.

Ол. Грушевський. По катастрофі 1708 року: розквартирования російських полків на Україні. Ст. 5—25. Поход Карла XII на Україну зробив наш край театром военних подій, і сюди пересунулась головна масса російського війська. Окрім головного завдання—боротьби з арміею Карда XII—московське військо мало ще забезпечити російському урядові вірність української людности та запобігти всякій „крамолі й шатости“ з її боку. Після Полтави минула безпосередня небезпека для краю з боку шведів, але підозрення українського народа після Мазепинської трагедії зросли ще більше; уряд побоювався впливу на людність з боку мазепінців та запорозців; під цим претекстом було розміщено на території Гетьманщини кілька російських полків, утримання котрих лягло на кошт української людности. Розквартирования московського війська було страшним тягарем для населення; окрім чисто економічних страт, які несло воно через постачання підвод, провіянту для людей і фуража для коней, дров, квартир, народ терпів од надужить і насильств російських командирів. Цікаві факти для ілюстрації цих надужить приводяться в статті д. Грушевського, яка являється продовженням його інтересної праці про події на Вкраіні після „шведської інкурсії“.

Ів. Крипякевич. Львівська Русь в першій половині XVI віка. (Далі). ст. 26—50. В продовженні своєї праці про часи відродження української людности Львова в XVI столітті, д. Крипякевич подає нарис економічного становища львівського міщанства, його господарсь-

кого й домашнього побута, його культури і розумового життя. В слідуючому—V розділі—д. Крипякевич робить пробу на підставі актових данних прослідити родинну історію кількох міщанських фамілій, слідкуючи за ними на протязі кількох поколінь; вийшли дуже цікаві історично-побутові нариси, які в живій формі представляють фігури XVI століття з українських міщанських кругів Львова, в їх сімейних та економічно-господарських відносинах.

Д-р Мирон Кордуба. Венецьке посольство до Хмельницького. (1650 р.) ст. 51—89. На підставі ще досі не опублікованого матеріялу з віденських архивів, д. Кордуба подає історію місії Альберта Віміни, висланого резідентом венецької республики у Відні Сагредом до Хмельницького в справі коаліції проти турків, в яку Сагредо хтів втягнути й молоду козацьку республику. Віміна счастливо добрався до Чигирина і мав кілька авдієнцій в гетьмана. Хмельницький прийняв посольство дуже прихильно, але в справі коаліції заявив ясно і рішучо, що непевність своїх домашніх справ—можливість нової війни з Польщею—не позволяють йому дати якісь реальні обіцянки. Приїзд Віміна був тільки пробним бальоном, пущеним з венецького боку для завязання постійних зносин з Хмельницьким. Уже лаштувалось нове посольство, на цей раз уже безпосередно від венецького сенату, але почалась війна з Польщею, і зносини перервались. Переписка Сагреда з венецьким сенатом видрюкована д. Кузелею в додатку до статті, з перекладом інтересніщих місць. Вона дає кілька цінних подробиць про чигиринський двір і дипломатичні звичаї гетьмана.

Д-р Іван Франко. Студії над українськими народніми піснями. XIV—XXI. ст. 90—145. Ведучи далі свої інтересні й цінні досліди над історичними українськими піснями, д. Франко подає в цьому розділі монографічні студії над такими піснями: 1) Здобуття козаками Варни, 2) Дівчина-воячка, 3) Козак і Кулина, 4) Колядка про св. Софію в Київі, 5) Пісня про Кочубая, 6) Пісня про Ляшка, 7) Лямент України і 8) Ведмедівка.

Володимир Розов. Трилогія проф. А. Кримського. ст. 146—171. Автор розглядає три праці проф. Кримського, присвячені науковій суперечці про мову давніх киян 1): «Филологія и погодинская гипотеза» 2), «Деякі непевні критерії для діалектологічної класіфікації староруських рукописів» і 3) «Древне-кіевскій говоръ». Одмічаючи хаотичність і розкиданість праць проф. Кримського, їх дуже різкий тон, д. Розов вважає, що перші дві праці не мають великої наукової

ваги, хоча в «Фил. и погод. гипот.» йому і вдалося розбити ті підстави, на яких держалася київська гіпотеза Соболевського; за те «Древне-кіевскій говоръ» д. Розов уважає за «безперечно найважніще з усього, що написав Кримський в цій справі», і за одну з найбільш талановитих і блискучих розвідок в цій справі. Ця праця проф. Кримського, як доводить автор, «не тільки переконуючо повалює нові доводи Соболевського на користь його гіпотези, але також дає ряд незвичайно цінних відомостей про українську фонетіку взагалі».

У відділі «*Miscellanea*» (ст. 172—178) уміщено такі замітки: 1) І. Свенціцького «З життя старої школи»; 2) Ів. Кревецького «Причинки до характеристики літературної творчости Івана Головацького»; 3) М. Грушевського—некролог молодого співробітника «Записок» Богдана Бучинського, що помер на 24 році життя од сухот.

В «науковій хроніці» (ст. 179—202) д. З. Кузеля подає огляд етнографічних праць в західно-европейських часописях за 1905 рік. Усього розглянуто ним 49 видань в німецькій мові.

У відділі *бібліографії* подано рецензії на 25 видань в мовах російській, українській, польській, словацькій і німецькій.

•

Літературно-Науковий Вістник, кн. VIII—IX за серпень-вересень.

Микола Садовський. Мої театральні згадки (далі). Ст. 191—207. Д-ій Садовський оповідає про побут української трупи М. Старицького в 1882—5 роках на півдні Росії і про гастролі її в 1886 році в Петербурзі. Українська трупа здобула собі в Петербурзі широку славу; навіть неприхильно настроене против усього українського «Новое Время» називало українських артистів «нашими майнінгенцями». Українці війшли, як кажуть, в моду. Їх почали запрошувати до великопанських салонів і вважали для себе за честь гостину українських артистів. На вистави трупи почали зьявлятись великі князі й княгині і наренті її запросили грати перед Олександром III. Спектакль відбувся в залі «Демут» на Мойці. Поставлено було «Назара Стодолю» і водевіль «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка». Ролі були поділені поміж найкращими силами трупи: Хому Кичатого грав М. Кропивницький, Назара—М. Садовський, Гната—О. Саксаганський, Галю—М. Заньковецька, Стеху—А. Маркова, свата—А. Максимович. Ті ж артисти виступили й у водевілі. На

спектакль прибула вся царська родина. Олександру III спектакль дуже уподобався, він од душі сміявся і, як тільки спустили останній раз завісу, звелів покликати перед себе артистів, які ще не встигли розгріміруватись і переодягтись. Він дуже похвалив гру і завдав кілька запитаннів, але артисти так схвильовались, що тільки 2—3 одповідали за себе і за других. Царь подякував за гру, і авдієнція на тому скінчилась.

Мих. Грушевський. Богданові роковини. Ст. 207—212. Ювілейна сільветка з приводу 250-літніх роковин смерти Богдана Хмельницького. Кидаючи погляд на велику українську революцію XVII століття, проф. Грушевський вважає Хмельницького уособленням того великого народнього руху, його типічніщим і характерніщим порожденням: «рушив тітан,—великий, темний, осліплений, закований, загнаний в землю, могутній і темний, як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти. І на переді йшов його провідник—такоїж тітанічної сили й вдачі, як персоніфікація тої могутної і сліпої народньої сили, мало що свідоміщий від неї, але з тим же тітанічним розмахом сили й енергії, що й у неї. Страшними напруженнями своїми стрясав він українською землею. Могутній і стіхійний як природа, що в своїй стіхійній сліпоті не може розмірити своїх засобів для осягнення своєї мети і в безумній марнотратности губить міліони одиниць для захованння рода, «ідеї»—рострачував він сили народні, лив кров і стелив трупами рідну землю, поки стіхійні сили тітана не вичерпалися від сих безмірних і надмірних трат, і його могутні рухи не перейшли на безсилі конвульсії. І хоч страшна боротьба за волю не дала тих наслідків, яких сподівалися її провідники, хоч народ знову зробився рабом, але в його душі, темній і сліпій, «ясним, блискучим промінем лишилася жити память про той незабутній, короткий, а блискучий момент, коли він на хвилю почув себе свобідним і жив в ілюзії здійснення своїх бажань». І ось коли ми тепер наново підносимо постулати вільного й незалежного життя свого народу, „то чи не чуємо ми, як через століття вяжуть нас моральні звязки з тим великим народнім рухом, звязаним з іменем Богдана?... Як через покоління наших попередників пробігає до нас і по нас та іскра нервової енергії тих великих змагань»?.

Мих. Грущевський. Студії з економічної історії України. (далі). Ст. 265—282. В попереднім розділі своєї праці проф. Грушевський говорив про експлоатацію природних богадтв краю і про екс-

порт лісових товарів, тепер він спиняється на експорті збіжжа в XVI—XVII вв., на зрості земельного господарства і на тих наслідках, які мав цей зріст для сільської людности. Вивіз лісових продуктів був часто шкідливим для економічного життя українських земель, він навіть руйнував його засоби, але він не так визискував людську працю, як природні запаси. Натомість вивіз збіжжа, що розвинувся з другої половини XVI в., викликав попит на робочі руки і привів до зросту панщини. Хліб вивозили переважно до Гданську, при чому шляхом служили річки басейну Висли й Німана. Експорт хліба зробив рішучий вилом в старому натуральному господарстві. Почався «згон» селян і «скупля» їхніх грунтів. Поруч з тим йшло все більше притягання селян до панщизняної роботи. Розвій малоземельного селянського господарства, яке було в інтересі великих власників, одбувався скорим темпом, при чому число малоземельних в приватних маетках було ще більше, ніж у королівщинах. Дроблення селянського земельного володіння роблено штучно в інтересі розвитку панського т. зв. фольваркового господарства. «Росширення фольваркового господарства несе з собою забирання селянських грунтів, обезземелення, дроблення селянських господарств і страшенний зріст панщини. З розвоєм фольваркового господарства західня Україна стає вже справжнім селянським пеклом, з якого більше енергичні, меньше податливі одиниці починають масами тікати, шукаючи лекших обставин життя в землях, не захоплених ще господарством на вивіз».

В. Ко-ий. Національно-територіяльні межі України і території иньших областей Росії (далі). Ст. 315—331. Автор вираховує число української людности по губерніях на півдні, особливо в тих новітах, які межують з не-українськими губерніями, і пробує установити межі української людности; за вихідний пункт своїх досліджувань д. Ко-ий бере данні перепису 1897 року.

М. Порш. До питання про автономію. Ст. 344—359. Розбор відомої праці Л. Кульчицького «Автономія і федералізм в устрою конституційних держав».

Іван Франко. Марко-Вовчок. Посмертна згадка. Ст. 381—384.

Мих. Грушевський. На українські теми. «Грім—та не з тучи». Ст. 385—391. Стаття присвячена кампанії, яку відкрив проти українства на сторінках «Кіевлянина» «наш випробований домашній приятель», що «за браком якоїсь ліпшої гардероби справив собі горохове пальто, скромно підписане буквами Т. Ф».

Мих. Лозинський. З австрійської України. Ст. 392—413. Огляд діяльности весняної сесії австрійського парламенту, і особливо—українських послів.

Историческій Вѣстникъ, сентябрь, кн. 9.

Н. Н. Мазуренко. Первая харьковская университетская исторія. (Изъ воспоминаній стараго студента). Ст. 879—891. Автор оповідає про студентську історію, яка трапилась у Харькові між 1858 і 1859 роками. Начальство виключило, а уряд вислав під доглядом жандарів „на родину" двох студентів, які зробили скандал у господі князя Салтикова, залізши туди з амурною метою. Студенти обурились і виявили свій протест тим, що трохи не всі, числом до 280 душ, подали прохання про увільнення з університету. Начальство перелякалось, але пішло на хитрощи: почало закликати студентів до себе по одинці і умовляти взяти прохання назад. Таким чином вдалось умовити всіх протестовавших, за виїмком 13 душ. Зараз двох головних коноводів вислали з Харькова, одного до вятської, другого до тамбовської губ. Решту—одинадцять чоловік просто виключили з університету. Між ними був і автор споминів. Потім він виїхав на деякий час за кордон і звідти посилав кореспонденції до „Колокола" Герцена.

В одділі *„критики и библіографіи"* рецензія А. Я. на книгу: „Александръ Грушевскій. М. А. Максимовичъ (1804—1873). Изъ украинской исторіографіи XIX вѣка. Спб. 1906". (ст. 1009—10).

В одділі *„некрологів"* коротенька замітка про Марію Маркович (Марко-Вовчок), написана на підставі некролога письменниці в „Московскихъ Вѣдомостяхъ".

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. Сентябрь.

Ѳ. И. Леонтовичъ. Рада великихъ князей литовскихъ. Ст. 122—179. На підставі головних актових джерел пр. Леонтович подає нарис складу й компетенції Ради великих князів литовських, яко адміністраційного органу, котрий брав участь в правлінні литовською державою.

Записки Императорскаго Харьковскаго Университета. 1906, г. кн. III и IV. Харьковъ, 1907.

М. И. Носалевичъ. Матеріалы для исторіи студенчества Харьковскаго университета за сто лѣтъ (1805—1905).

Проф. Л. Н. Загурскій. Обозрѣніе предметовъ преподаванія и распредѣленія лекцій на юридическомъ факультетѣ Харьковскаго университета въ періодъ 1804—1835 г.

«**Былое**», август, № 8/20.

А. С. Пругавинъ. Суздальскіе узники. Ст. 45—77. Д-ій Пругавін подає реєстр вязнів «релігійної Бастілії»—Спасо-Ефіміевського манастиря в Суздалі, де пересижувало чимало й українців, навіть вельможного раду, як от, наприклад, граф Кирило Розумовський, дійсний камергер, що просидів у манастирі з 1808 по 1822 рік за «невоздержанную жизнь и вольныя мысли насчетъ нравственности и религіи». Мордувались у монастирі й селяне Слободсько-української губерніі Микита Реус і Василь Жуков, стародубський міщанин Іван Мазур і бакалавр київської Академії, іеромонах Рафаїл (сидів між 1830—35 роками).

Л. Василевскій (Шлохоцкій). Еще къ вопросу о переговорахъ «Исполнительнаго Комитета Народной Воли» съ «Добровольной охраной». Ст. 125—127. Замітка про відгуки цих переговорів в польській соціялістичній пресі. Між иншим, редактор польської часописі «Przedswit», що виходила в Лондоні, Ст. Мендельсон, надрюкував гидку інсінуацію про Драгоманова («вспомнимъ... полицейскую агитацію нѣкоего Драгоманова, якобы эмигранта, который на рептильныя средства и при помощи правительственныхъ фигуръ и обыкновенныхъ шпиковъ издавалъ въ Женевѣ журналъ и. з. «Вольное Слово»). Через те, що в дальших строках у Мендельсона було зачеплено „Исполнительный Комитетъ“, то йому прислав відповідь П. Лавров, листом до редакції „Przedświta“. Лавров не знайшов потрібним протестувати проти інсінуації на адресу Драгоманова тому, що, мовляв «первый (цеб-то Драгоманов) безразличенъ какъ для меня, такъ и для моихъ друзей, русскихъ соціалистовъ; поэтому мнѣ нѣтъ необходимости говорить объ этомъ».

И. Доброва. Изъ исторіи рабочаго движенія на югѣ Россіи. Ст. 173—194. Оповідається про страйк пекарів, що був у Київі весною 1900 року.

Признанія Н. И. Костомарова въ III Отдѣленіи. Ст. 200—229. До цього часу ще нічого не було опубліковано з документів, що стосуються до процесу ведення справи кирило-мефодіевських братчиків. З цього погляду признання Костомарова на допитах виявляють особливий інтерес. Вони показують нам Костомарова в дуже невигідному освітленні. Бажаючи виправдати себе, Костомаров не зупиняється перед тим, щоб кинути темне світло на своїх товаришів, говорить багато зовсім зайвого, ганьбить українську народність, літературу і взагалі виказує надзвичайне малодушіе. Признання писані в самому сервілістичному тоні; показуючи про кирило-мефодіевське братство і його діячів, Костомаров плутав, спочатку заперечував свою приналежність до братства, навіть запевняв, що не знає нічого про братство, потім признався і закінчив свої показанія слізним каяттям. Підчас трусу в Костомарова було взято такі папери й річі: 1) три легенди про Кирила і Мефодія; 2) записку Костомарова, писану до когось про велику будучність славянства; 3) пів-аркуш, де написано кілька думок про панславізм; 4) 5 листів Куліша до Костомарова; 5) два українських вірша „возмутительнаго содержанія"; 6) рукопис поеми Міцкевича „Dziady"; 7) дві книги поезій Шевченка, одна друкована, друга рукописна, з малюнками; 8) каблучку з надписом св. Кирила і Мефодія; 9) печатку з євангельськими текстами.

Наводимо кілька уривків з признань Костомарова, які характеризують, як зміст їх, так і самий тон. Одновідаючи по пунктам на запитання „III Отдѣленія", Костомаров так, наприклад, висловлявся про Шевченка: „Хотя молва называетъ его составителем бродячихъ стиховъ очень гадкаго содержанія, но я отъ него объ этомъ признанія не слышалъ, и когда разъ спросилъ, онъ вспыхнулъ и назвалъ мнѣ какую-то другую фамилію". Твори Міцкевича, знайдені під час трусу, Костомаров називає „мерзостью"; в другому місті він росказує, що „драму, писанную на польскомъ языкѣ, Мицкевича я не читалъ вовсе; бывши учителемъ, отнялъ ее у ученика, который инспекторомъ былъ наказанъ". Про Гулака Костомаров каже, що той „обнаруживалъ склонность къ либерализму, занесенную имъ изъ Дерпта, въ особенности глупую и странную страсть къ корпораціямъ". Зовсім безпотрібно оговорив Костомаров Савича, обвинувативши його в „француз-

скомъ коммунизмѣ". Потім він, на прикінці своїх одповідей, покаявся в тому: „съ полною откровенностью и раскаяніемъ объявляю, что я въ безпокойномъ волненіи духа, не точно выражаясь, обвинилъ Савича въ какомъ то коммунизмѣ совершенно необдуманно и неосновательно, такъ что, припомнивши и обдумавши, вынужденъ теперь съ ужасомъ сознаться въ своей неумышленной винѣ и со слезами просить прощенія; ибо я оговорилъ человѣка, котораго едва знаю, и согрѣшилъ передъ Богомъ и государемъ". Костомаров усякими способами старався довести свою відчуженість од українства; в одному місті він каже, що „какъ природный русскій, посмѣивался над движеніемъ въ пользу Малороссіи и надъ литературой ея"; в другому запевняє, що „я, никогда не преданный украйноманіи, возставалъ противъ безплоднаго направленія, которое увлекало молодыхъ людей отъ дѣльнаго занятія науками и вдавало въ глупости, какъ, напр., въ загадки, сказки и пр."; поезії Шевченка він переховував у себе за-для мови, бо, мовляв, „раздѣлять гнусныхъ мыслей, въ нихъ изложенныхъ, не могъ никогда". За-для цього інтересу він збірав „всякій сбродъ на малороссійскомъ нарѣчіи»; виправдуючи себе в зносинах з Метлинським с приводу видання „Сельскаго чтенія" князя Одоєвського на українській мові, Костомаров поспішає добавити, що брався запомогати цій справі не „ради любви къ Малороссіи, а изъ любви къ просвѣщенію, покровительствуемому правительствомъ". Про українців взагалі Костомаров висловляє таку сентенцію, що,—мовляв „наглость малороссіянина не знаетъ никакихъ предѣловъ вѣжливости"; далі він висміює український патріотизм і заявляє, ніби завжди ворогував з українством і писав таку історію, яка б напевно була не до вподоби українцям. Про кирило-мефодіевське братство Костомаров каже, що воно „никогда не существовало и было однимъ бредомъ; ежели же бы оно стало чѣмъ-нибудь правильнымъ въ противозаконномъ духѣ, то я бы непремѣнно донесъ объ этомъ".

Не диво, що шеф жандармів Орлов не уважив признань Костомарова і в своїому докладі цареві признав його тим більш винним, що він був старший літами (мав 28 років) і мав ранг професора; Орлов пропонував для Костомарова рік кріпости і потім висилку до дальньої губернії. Царь Миколай написав проти слів Орлова: „Въ Вятку".

Этнографическое обозрѣніе. 1906, № 3 и 4; 1907, № 1 и 2.

В кн. 3—4—рецензія Вл. Б. на книгу проф. Сумцова „Изъ украинской старины“. В 1—2 книзі замітки Є. П. Казімір: 1) «Изъ свадебныхъ и родильныхъ обычаевъ хотинскаго уѣзда бессарабской губерніи“, Ст. 200—208 і 2). „Изъ свадебныхъ, родильныхъ и похоронныхъ обычаевъ подольской губерніи“. Ст. 208—9.

З життя Австрійської України.

Українські посли в Віденському парламенті.

Національна акція галицьких українців останніми часами дає себе пізнавати. Загальний темп національного життя в Австрійській Україні, ті форми, ті реальні факти, в які воно виливається, зазначаються незвичайними і, в порівнанню з попередніми роками, імпонуючими рисами. Той, хто ще два-три роки тому мав право скаржитись на національну апатію, на незначну активність національної енергії, на мізерну продуктивність національної праці, безумовно мусить змінити свої погляди на стан річей і прийти до більш оптимистичних виводів. Апатія зміняється на жвавий інтерес; незначна активність — на подвійну захопленність національною працею, що в результаті дає досить значну і почасти вже реальну продукцію для української національної справи.

Європейські часописи, та почасти й російські, в один голос зазначають це *нове* в життю австрійських українців. З подивом, иноді просто таки неймовірним, приглядаються вони до виступу «тирольців сходу» на форум видимої для Європи боротьби за свої національні права, ріжно становлячись до цього виступу, ріжно оцінюючи його, але, в кожнім разі, констатуючи певну силу його і значіння в життю Австрійської держави. І справді, коли ми приглянемось до останніх визначнійших фактів з життя австрійських українців, то ми повинні будемо признати за здивуванням европейської пресси і громадянства певну рацію. Досить пригадати хоча б такі факти, як демонстрація українських студентів на львівському університеті і судова розправа

з приводу цієї демонстрації у Відні, широка агітація серед народніх масс українських за вселюдне виборче право до Віденського парламента і обібрання парламентськими депутатами досить великого числа, як на попередні часи, визначних національних діячів з української людности, індівідуальні і коллективні виступи останніх в парламенті; боротьба за вселюдне виборче право до галицького сейма, що саме тепер провадиться в Галичині і, в разі побіди, має демократизувати громадське життя «найтемнійшої діри Европи», як назвав колись Галичину відомий учений Зомбарт; буйний зріст ріжних політичних партій українських, нарешті, лист відомого письменника норвежського Бьерстерне-Бьернсона про галицьких українців і про ті утиски, які вчиняє їм пануюча в Галичині польська кляка—все це помітні явища з життя галицької галузі українського народа, які, не кажучи вже про їх значіння для зроста національної свідомости серед самих українців, викликали живий інтерес по-за межами Галичини і привабили до себе пильну увагу европейського світа. Входити в докладну оцінку кожного з зазначених нами фактів і виясняти значіння такого окремого факта для розвитка національної свідомости „закордонних“ українців, для збільшення сили останніх в їх щоденному національному життю було б може ще й завчасним і неможливим, але позитивний вплив од цих фактів для національного життя австрійських українців не підлягає жодному сумніву. Як не ріжняться вони одне од одного по своєму змістові, по розмірам свого значіння, нарешті, по формам свого виявлення, але взяті до купи, в цілому вони створюють новий и досить світлий, в порівнанню з попередніми часами, фон національного життя, що має всі данні для того, щоб заімпонувати своїми характерними ефектами і орігінальними рисами.

Ми не помилимось, коли скажемо, що найбільш цікавою рисою на цьому фоні будуть парламентські вибори і вступ до віденського парламента, для участи в державному житті австрійської держави, нових українських послів, які вперше репрезентовані в народному представництві Австрії в кількости, відповідній до загального числа і прав української людности. Даючи перевагу згаданному тільки що придбанню „закордонних“ українців, ми керуємось порівнюючою оцінкою парламентських інстітуцій не тільки, як постійних органів державного життя, але і як законних органів для організації народних сил, для широкої агітації серед масс народніх в цілях національного освідомлення і національної „сплоченности“. Власне оця остання функція

парламентського представництва саме тепер має надзвичайно велике, особливе значіння для австрійських українців. Саме тепер вони переживають момент національного «здвига», шукання шляхів для організації своєї національної енергії, саме тепер серед них відбувається процесс внутрішньої дифференціації, відповідно до класових інтересів кожної національної группи, і організації останніх в відповідні політичні партії для оборони своїх інтересів. Само собою зрозуміло, що найвиднійшим містом цієї боротьби для широких масс населення буде парламентський форум: на ньому кожна з українських парламентських партій матиме повну можливість показати справжню природу свою, на щоденних фактах і питаннях парламентського життя виявить вона своє розуміння державних справ і глибину своєї прихильности до інтересів народніх разом з силою своєї горожанської одваги та консеквентности в обороні прав своєї нації чи окремої громадської группи, представником якої вона виступає в найвищому народному представництві. Та коли в питаннях парламентської тактики, в питаннях соціальних реформ між українськими політичними партіями може бути велика ріжниця і провалля, може бути незгода і суперечність, то в питанню національному всі вони примушені будуть часто йти поруч, допомогаючи одна одній та підтримуючи одне одного. Від консолідаційних виступів українського представництва в парламенті в значній мірі залежатиме і успіх самої національної справи серед широких масс української людности Австрії, а також і успіх національного освідомлювання цих масс та їх політичної організації. Якою великою не є ріжниця між де-якими українськими партіями в Австрії, але національного момента своїх программ вони ігнорувати не можуть, бо той національний утиск, якому підлягає цілий український народ, примушує їх реагувати на нього і вести свою діяльність серед народніх масс під прапором національної емансіпації. В значній мірі під цим прапором провадилась і боротьба за здобуття депутатських мандатів по новому виборчому закону до віденського парламента.

Під час цієї боротьби українські політичні партії розвинули надзвичайну доси енергію, ініціативу і рухливість. Користуючись устним і друкованим словом, вони повели завзяту агітацію серед українських масс, зуміли заінтересувати їх справою виборів і вийти переможцями в боротьбі з галицьким урядом та з пануючою в краю польською шляхтою. В решті решт українці здобули 32 посольських мандата, які по партіям діляться так:

В Галичині.	Українські націонал-демократи мають	17	мандатів
	» радикали	3	
	» соціал-демократи	2	
	Москофіли	5	
В Буковині	всі депутати націонал-демократи	5	

Кожен кандідат, що ставав до виборів, одержав пересічно таку кількість голосів:

радикал	19,000
соціал-демократ	12,000
націонал-демократ	11,000
москвофіл	8,000

Таким чином, українці здобули сливе всі виборчі мандати, призначені ним по новому виборчому закону, і тільки в одному виборчому окрузі той мандат, та й то дякуючи незвичайним надужиттям і шахрайствам з боку адміністрації, їм довелось оддати вшехполякові. Коли пригадати, що українців живе в Австрії більше 3,000,000, і поділити це число на загальне число послів, то вийде, що один український депутат припадає на *102,407 душ,* тоді як один польській на 51,860 а один італійській на 38,270 душ! З цієї цифрової іллюстрації ми бачимо, що вселюдне виборче право, заведене в Австрії, не однакове дає право ріжним націям—одним більші, другим—меньші. Непропорціонально малі права дає воно українській людности, так що з цього боку українці—в найхудшому становищі опинились.

Загальне число українських депутатів було б трохи більшим, коли б на заваді цьому не стали специфичні стосунки між польською та українською соціал-демократичними партіями. Так, приміром, не виставив своєї кандідатури по Львову один з визначних українських діячів, лідер української соціал-демократії, Микола Ганкевич. Маючи надзвичайну популярність в Галичині, і з окрема у Львові, маючи неоцінені заслуги в справі організації польської соціал-демократії, д. Ганкевич приневолений був не виставляти своєї кандідатури в тому місті, де він найбільше виявив свою діяльність, через протест польських соціал-демократів, особливо-ж лідера їх Дашинського, які ні за що не хотіли оддати «польського» мандата в руки українського соціал-демократа. Орган української соціал-демократії «Земля і Воля» (ч. 22) поясняє цей протест польських соціал-демократів проти д. Ганкевича «вузьким егоїзмом» і «особистими амбіціями», называючи цей

факт таким, що «чорною краскою буде записаний в історії соціалістичного руху в краю». В другому виборчому окрузі кандідат української соціал-демократії, др. Яросевич, не пройшов тільки через надзвичайний террор з боку адміністрації, яка в решті решт покрала у нього чимало виборчих голосів.

Звертаючись до обопільної тактики українських партій під час виборів, можно констатувати, що вона часто була шкодливою для національної справи. Так, приміром, націонал-демократична партія часто виставляла своїх кандідатів в тих самих округах, де більшу силу і всі гарантії на побіду мали кандідати української радикальної партії і соціал-демократичної партії. В таких випадках народні масси давали перевагу тим кандідатам, соціально-політична программа котрих була більш радикальною і, таким чином, кандідати української соціал-демократичної партії і української радикальної брали верх над націонаь-демократами. В тих випадках, коли виставлялись кандідатури москвофілів, вони перепадали не тільки через те, що їхня соціально-політична программа була вужчою, ніж якої иньшої української партії, але й через те, що національні пункти москвофільської программи не вдовольняли народні масси. Коли ж в де яких виборчих округах українці — виборці подавали свої голоса за москвофілів, то це пояснюється бажанням не дати перемоги вшехпольському кандідатові. Цікаво зазначити, що прихильники «національно-угодовської» політики д. Барвінського не мали ніякого успіху серед виборців і, не дивлячись на агітацію клерикально-урядового «Руслана», примушені були в рішучу хвилину знімати свої кандідатури, як було, напр., з проф. К. Студинським.

Що до політики галицького уряду до українських партій під час виборів, то вона одзначалась звичайними для цього уряду рисами; адміністрація робила все, що тільки було в її силах, щоб не допустити до побіди українських партій: терорізувала виборців, арештовувала агітаторів, крала виборчі бюллетені, словом — чинила все, щоб піддержати заслужене вже від давна імья фальсіфікатора виборів і організатора «виборчих розбоїв». За те і очевидно для всіх допомагала москофільській агітації і піддержувала москофільських послів.

Обібрані українськими народніми массами депутати в значній більшости належать до інтелігентних кругів; здебільшого всі вони — люде так званих інтелігентних професій: редактори газет, адвокати, професори університета, священники і тільки два селянина. До *ук-*

раїнської національ-демократичної партії належать: Вячеслав Будзиновський, літератор-бубліціст, Тит Войнаровський, священник, Д-р Олександер Колесса, професор Львівського університету по кафедрі історії української літератури, Д-р Дністрянський, професор университета, Д-р. Е. Левицький, адвокат, Теофіль Окуневський, адвокат, бувший посол до Галицького сойму, Д-р Кость Левіцький, адвокат, Д-р Володимир Охримович, адвокат і редактор органа національ-демократичної партії «Діла», Д-р Євген Олесницький, адвокат, посол до сойму і голова «руського» клубу в ньому, Стефан Онишкевич, священник. Михайло Петрицький, редактор «Гайдамаків», Д-р Євген Петрушевич, адвокат, Юліян Романчук, заслужений професор гімназії, бувший посол до Віденського парламента і голова «руського» клубу в ньому, Тимофей Старух, селянин, Д-р Данило Стахура, адвокат, Йосиф Фоліс. священик, Григорий Цеглинський, директор української гімназії в Перемишлі. *До української радикальної партії:* Д-р Лев Бачинський, адвокат; Д-р Никола Лагодинський, адвокат, і Д-р Кирило Трильовський, адвокат. До *Української соціал-демократичної партії*: Семен Вітик, редактор партійного органу «Земля і Воля»; Яцко Остапчук, селянин. До *москофільської партії*: Василь Давидяк, священик, Д-р Николай Глібовицький, адвокат, Д-р Михайло Король, адвокат, посол до Галицького сойму і бувший посол до Віденського парламенту. Володимир Курилович, судовий радник і посол до Галицького Сойму. Д-р Дмитро Марков, адвокат.

З Буковини всі посли належать *до національ-демократичної партії*: Антін Лукашевич, секретарь краєвого виділу, Николай Василько, поміщик, бувший посол до Віденського парламенту, Єротей Шігулян, професор гімназії, Ілия Семака, радник і начальник суду в Кіцмані, Николай Спинул, шкільний інспектор.

З поміж обібраних послів де які мають заслужене і популярне імья серед австрійських українців і відомі як невсипущі діячі народні, визначні члени політичних партій або талановиті літератори. Ми не помилимось, коли скажемо, що найбільш популярними депутатами українського парламентського представництва являються: Романчук, давній депутат парламента, талановитий адвокат і оратор Олесницький, лідер радикальної партії і організатор «Січей» Трильовський, популярний агітатор українських соціал-демократів Вітик і „сам собі соціаліст", хоч і затесався до національ-демократичної партії, Будзиновський, пропагандіст террору проти польської шляхти, гарний попу-

ляризатор-літератор і відомий статистик в Галичині. Адвокатська професія багатьох з членів українського парламентського представництва, що наперед каже про докладне знайомство їх з істнуючим в Австрії законодавством, а також присутність в цьому представництві людей з певною літературною практикою, в значній мірі улекшує продуктивність творчої участи українських депутатів в загально-державному парламенті і робить їх компетентними не тільки в критиці невідповідних інтересам держави і окремих націй законів, але і в заміні цих законів новими, пристосованими до нових потреб і нових вимог життя.

В кожнім разі вже один склад українського парламентського представництва руйнує легенду про політичну „незрілість“ української нації, видуману колись польськими верховодарями для захорони „Stanu posjadanja“ і „нищить до щенту“ всі оті інсінуації, сплітки і брехні, які пускалися з шовиністичних польских джерел на „некультурність“ галицьких „хлопів“ та на невміння останніх розбиратися в питаннях „високої політики“, поскільки ці питання звязані з справою виборів. Ми особисто не скажемо, щоб нас дуже вже задовольняв склад українських послів, але, при істнуючих в Австрії умовинах, він нічим не гірший, коли не ліпший, од иньших національних репрезентантацій Австрійської держави. Навпаки, коли взяти на увагу, що виборцями українських послів були переважно селянські масси, взагалі меньш культурні і не так високо розвинені в політичних справах, як городські виборці, то факт обібрання ними людей інтелігентних професій депутатами до парламенту дає обьективний доказ розуміння селянськими массами української людности Австрії тих вимог, які становить сьогочасна держава до парламентських діячів. Цей факт не може не свідчити на користь селянських масс української людности, не може не бути показчиком їх політичного розвитку і вміння оцінювати завдання моменту та певну ролю в ньому окремих особ. Колиж порівняти склад українського парламентського представництва з таким самим у поляків, де ми знайдемо чи мало ворожих і шкодливих навіть для польської людности елементів, в особі великих земельних власників з шляхти польської та ксьондзів, або з німецьким представництвом, де так само є чимало клерикального елементу та велико-поміщицького, то парламентське представництво австрійських українців дасть ще один зайвий доказ політичного і загально-культурного розвитку українських масс. Як за живу ілюстрацію загально-політичної, а почасти класової, свідомости українських

масс може свідчити факт обібрання ними в депутати до парламенту кандідатів радикальної та соціал-демократичної партії. Число голосів, одержаних кандідатами згаданих партій, пересічно перевисшує такеж число, поданих за кандідатів національ-демократичної партії — новий доказ уміння селянських масс одріжняти політичну і классову фізіономію того, хто береться боронити їхні інтереси в парламенті, і давати перевагу тому, чия соціальна программа йде далі в напрямі соціальних реформ та демократизації громадського ладу. Цілком консеквентним в поводженню цих масс до окремих кандідатів було те, що вони давали перевагу більш радикальному; противне свідчилоб про низький рівень виборців, про їх політичну одсталість і в де якій мірі могло б служити за доказ правдивости тої легенди, яка намагається переконати в тому, що українці—нація „не зріла“ для політичного життя, мало-культурна, навіть варварська і як ще її там називають... Зупинившись над фактом обібрання радикальних і особливо соціал-демократичних кандідатів в парламент депутатами, ми мусимо зауважити, що число їх було б значно більшим, коли б не заваді до цього не стали почасти такі причини, як вище згадані, напр., специфичні відносини між польською та українською соціал-демократіями, при чім ненормальність цих відносин болюче почула на собі остання. Крім того в цьому винна і сама українська соціал-демократія, яка до останніх часів мало звертала уваги на міський пролетаріят, концентруючи свою діяльність головно по селах, і, таким чином, не приготовила для себе заранї вдячного грунту для проведення в парламент кандідатів своєї партії по городах. Дикуючи згаданим обставинам, українські соціал-демократи втеряли що найменче 3—4 посольських мандата, встигши провести до парламенту тільки двох партійних кандідатів.

Переходячи далі до організації українських послів уже в самому парламенті, доведеться обмежитись загальною увагою, що всі вони, виключаючи соціал-демократичних послів, склали самостійний парламентський клуб з двома группами: національ-демократичною і радикальною. Обопільні відносини між цими группами мають автономний характер. Що до соціал-демократичних українських послів, то вони вступили до загально-австрійського соціал-демократичного парламентського клубу і творять в ньому теж автономну фракцію, підлягаючи, одначе, спільній тактиці і фракційній дисциплині.

Коли порівняти українське парламентське представництво по новому виборчому закону з попередніми, то воно виглядає досить

імпонуюче. Справді, збільшити число своїх депутатів сливе на $^3/_4$ значить далеко посунутись наперед, що до придбання відповідних прав українського народу на парламентську репрезентацію. Але якою, порівнюючи, не є імпонуючою загальна цифра українського представництва, вона всеж нічого ще не каже про справжній вплив останнього на парламент. Коли порівняти цю цифру з иншими парламентськими цифрами, то доведеться зробити той вивод з цього порівнання, що українські посли не можуть мати рішучого значіння на напрям діяльности парламента і сами по собі не уявляють настільки поважної фракції, щоб власними силами добиватись реалізації своїх програмових вимог. Пануючою фракцією парламенту, з якою головним чином рахуватиметься імперський уряд Австрії, буде німецький християнсько-соціальний клуб (антисемити), який разом з німецьким католицьким центром має найбільше число голосів (96) в парламенті і в кожнім разі настільки значне, щоб повалити кожне більш менч демократично-консеквентне внесення. Дуже часто християнські антисемити йтимуть поруч з польським колом, котрому хоч і не хватає сливе половини голосів в порівнанню з попередніми роками, але всеж воно має в собі більше 50 членів, репрезентантів «народової демократії». Коли згадати, що партійне обличча цих парламентських клубів має наскрізь буржуазний характер, що члени їх по своєму соціальному станowищі—аграрії, або дрібні буржуа, а в політиці—вороже настроєні до радикальних реформ в справах державних, то цілком зрозумілим буде, що українському парламентському клубові нема чого особливих надій покладати на цих прихильників старого ладу і старих порядків в Австрії. Реакційно-консервативні елементи парламенту ніколи в світі не підуть на те, щоб задовольнити справедливі національні домагання українського народу, бо піти на це означалоб піти на корінну перебудівлю державного ладу Австрії, а це не під силу верховодячим классам останньої. Таким чином, українське парламентське представництво примушене буде, коли не опозіційно становитись до парламентської більшости, то в кожнім разі не йти поруч з нею. З другого боку через свій соціальний склад і партійну програму, що мають дрібно-буржуазний характер, хоч де в чому і з соціалістичними рисами, українські посли не можуть іти разом і з досить сильною парламентською фракцією соціал-демократів (83 члена). Дякуючи цим обставинам, можно вже заранї сказати, що парламентська тактика і

діяльність українського парламентського клубу не може бути консеквентно-демократичною, а носитиме всі риси компромиссу та опортунізму.

І справді, перші ж кроки парламентських виступів українських послів показали, що ці риси определяють собою напрям діяльности не тільки поодиноких членів українського клубу, але й цілого парламентського представництва українського народу, виключаючи соціал-демократичних депутатів.

Почати хоч би з альянсу з москофільськими депутатами. До останніх часів всі посли з Української Галичини складали собою один парламентський клуб, що офіціально мав назву «Руський Клуб» («Ruthenen-Klub»). До такого клубу вступали в однаковій мірі, як українські депутати, так і москофільські, які вважали за можливе вступати до нього просто через те, що вкладали в назву «руський» свій власний зміст, свою «русскую» ідею. Назва ця має більше анахроністичний вигляд, ніж справді определяє собою справжній характер національного представництва. Заміна «Ruthenen-Klub» на «Ukrainischen-Klub» здавалась логічною консенквенціею на перших же початках парламентської організації українського парламентського представництва. Але піти консенквентно в цьому напрямі українські посли не захотіли і замість цього виробили досить гутаперчеву, гнучку конституцію, якою, очевидно, хотіли зробити можливим вступ до свого клубу і для москофілів. Назва «український» клуб була одкинена і замінена «ничего не выражающей» назвою «Руський (малоруський) клуб. «Задачею руського клубу є заступництво і оборона інтересів малоруської нації для її самостійного розвитку політичного, економічного, суспільного і культурного». «Констатуючи, що всі члени клубу признали істнування малоруської нації, полишається поодиноким партіям і членам клубу до волі, при поблікуванню урядових енунціацій клубу уживати на означення клубу і нації або терміну малоруський, або терміну український». Вироблення таких компромісових формул для внутрішньої конституції клубу не могло, звичайно, задовольнити ні українців, ні москофілів. Особливож останніх. Перших—через те, що в цій конституції виразно проглядає політиканство і старе рутенство, останніх—через те, що кидало де яку тінь на «чистоту» і «вірність» москофільській ідеї москофільських послів. Хоч формально вони й добились од української частини клубу викреслення назви Ukrainisch, але ця побіда не вдовольнила цілої «руської» партії, яка по-

становила veto на згоду своїх послів вступити до «руського» клубу і через де-який час примусила їх виступити з нього. З такого альянсу українські посли, що називається, опинились «ні в сих, ні в тих» і тільки дискредітували себе перед массами. Неконсенкентність і оппортунізм українських послів особливо виразно виявить себе, коли ми згадаємо, що за весь час виборів москофіли і українці виступали вороже один проти одного: москофіли провадили виборчу агітацію під пропором «русской національной идеи», тоді як українці заявляли себе скрізь і завше українцями, представниками і оборонцями прав самостійного українського народу. Випадок з «блоком» з москофілами показує, таким чином, що ні українські радикали, ні українські націонали не зуміли з першого ж кроку своїх парламентських виступів стати на висоті української ідеї і зійшли на шлях шкодливого для кожної партії оппортунізму.

Риси останнього ми бачимо і в дальших виступах українського клубу в парламенті. Так, приміром, при голосованню в справі виборів парламентської президії, коли поставлена була кандідатура на віце-президента парламента соціал-демократа Пернерсторфера, більшість українського клуба голосовала проти, і тільки українські радикали подавали свої голоси за нього. Ми вважаємо, що таке голосування було не політичним з боку українських послів через те, що соціал-демократи—єдина сильна парламентська фракція, яка завше буде піддержувати національні вимоги українців і боротиметься разом з ними проти панування польської шляхти. Позитивне значіння для себе од соц.-дем. фракції відчувають і самі члени українського клубу, що видко хочаб з офіціальної заяви посла Олесницького під час дебатів «над буджетовою провізориею»: не треба забувати, говорив Олесницький, «що в цій палаті знаходиться сильне заступництво робочого народу, котрого бажання і жадання не можно поминути... Ми, заступники народу, що майже виключно складається з робочих клас, будемо всі змагання заступників сих клас підпирати і за їх внесення голосувати». З цією заявою не вяжеться логічно тактика більшости українського клубу в справі кандідатури соціал-демократа Пернерсторфера.

Не консеквентною, на наш погляд, є і тактика руського клубу» в справі кандідатури на віце-президента парламента поляка проф. Старжинського. Виступивши гостро проти цього заклятого ворога української ідеї і зарядивши проти нього бурливу демонстрацію, члени

клубу, після «пертрактацій» з президіумом парламенту, втихомирились на компромісовій угоді, якою українські посли заповіли, що вони ніколи не допустять до того, щоб Старжинський провадив нарадами парламенту тоді, коли промовлятимуть українські посли.

Дякуючи тому, що Віденський парламент мав ще одну тільки сессію, та й то коротку, і не приступав ще до творчої законодавчої праці, українські посли не могли ще виявити виразно свого соціального обличча і на що-денних актах парламентського життя показати в більшому масштабі всі ті риси, про які тільки що йшла річ. Але один соціальний склад українського клубу і дрібно-буржуазна программа його, в залежности від якої стоїть і уміркована тактика, віщують можливість в їх діяльности законодавчій таких самих оппортуністичних кроків, які мали місто доси в справах парламентської тактики. З цього боку партийне обличча «руського» клубу має багато спільних рис з таким же обличчам Української Трудової Громади в другій Державній Думі. В обох випадках ми маємо діло з оппозіційними группами, иноді більш оппозіційними в тактиці, ніж дозволяє іхня программа, але в обох випадках ця оппозіційність не йде до логічного кінця і витворюється в компромісовий оппортунізм.

Який актив з діяльности українського парламентського клубу? Відповідь на це запитання — неможлива. Короткий час, в продовж якого працював парламент віденський, не дав ще українським послам добитись здійснення в законодатному порядкові тих реформ і законопроектів, які зазначені в їх парламентській программі. Тут ми знаходимо такі домагання: 1) усунення самоволі властей; 2) захорона і розширення конституційних свобод; 3) усунення виемкових постанов виборчого закона до парламенту для Галичини і виборча реформа до Галицького Сойму на основі «чотирьох-членної» формули; 4) національна автономія для українського народу на українській території Галичини та Буковини і видання язикового закону в дусі XIX артикулу основних державних законів; 5) економічне піднесенне всіх (?) громадянських верств Галичини й Буковини, а спеціально селянства через справедливе порішення аграрного питання та запомогання стану промислового й робітницького, а з окрема забезпечення всіх робітників і безземельних селян на випадок нездібности до праці; 6) справедливий розділ податків на основі доходового податку і скорочення, а по змозі, й знесення військової служби; 7) заспокоення культурних потреб українського народу, головно ж заложення українського університету;

8) справедливе уложення відносин Австрії до Угорщини. Радикальна частина клубу, крім згаданих вимог, виставляє ще ось які: 1) виборче право для жінок; 2) однорічна військова служба; 3) увільнення школи від впливу церкви; 4) розділ церкви од держави; 5) примусове одчуження землі на користь безземельних; 6) свобода розводів і рівноправність шлюбних та нешлюбних жінок.

Не зупиняючись над критикою зазначених пунктів програм обох груп українського парламентського клубу, ми всеж мусимо сказати, що, не дивлячись на свою уміркованність, ледве чи можна сподіватись на те, щоб їх можна було здійснити при сучасних державних відносинах Австрії. Вже один перегляд програмових домагань українського клубу позволяє нам зробити той вивод, що становище українських послів мусить бути наскрізь опозіційним, як до парламентської більшости, так і до центрального державного правительства Австрії, які здебільшого вороже будуть ставитися до тих домагань, а, в ліпшому разі, робитимуть всі заходи, щоб не дати їм здійснитись in pleno, обкраяти їх, або хоч щось увірвати. Тим з подвійною обережністю мусять дбати про вірність своїм програмовим домаганням українські посли, щоб парламентська тактика верховодячих кругів парламенту не могла піймати представників українського народу на гачок «уступок», «обіцянок», компенсацій, цеб-то на той облудливий шлях, який за «чечевичную похлебку» продає «права первородства» і, замісць виховування народніх масс в чистоті певних принціпів, прищеплює їм всі іллюзії і шкоди од закулісних парламентських переговорів.

Поки що фактична участь українських послів в загальній діяльности парламенту виявилась в тому, що вони внесли 2 офіціальних заяви, висловили 10 промов, зробили 15 внесень, 15 „допомогових“ внесень і 85 інтерпеляцій.

З двох «заяв» клубу особливе значіння має перша: «Правнодержавне застереження українсько-руських послів парламентарних». В цьому застереженню посли заявляють, що вони 1) признають національну єдність українського народу без огляду на державні границі, 2) стремління українського народу до повної національної незалежности без огляду на інтереси держав, які тепер панують над українським народом; одним із етапів для осягнення цеї мети українські

посли вважають національно-територіальну автономію українського народу в Австрії.

З-поміж внесень звертають на себе увагу: 1) внесення послів Д-ра Дністранського, д-ра Колесси і ин. в справі утворення самостійного українського університету у Львові: 2) Д-ра Олесницького в справі ревізії грунтового кадастру в Галичині. 3) Д-ра Е. Левицького в справі реформи цілої податкової сістеми. Цілий ряд інтерпеляцій обхоплюють собою надужиття місцевої адміністрації в справах виборчих, насильств над місцевим населенням і т. ин.

В дебатах українські посли приймали, рівняючи, малу участь. Але виступи де-яких послів варті того, щоб їх занотувати. Таким виступом треба перш усього вважати промову Д-ра Олесницького, виголошену ним з приводу «тронової промови»; вона була власне гострою по суті, хоч і спокійною по формі, критикою цілої політики австрійського уряду до українського народу. Виступ д-ра Олесницького придбав йому зразу ж славу першорядного парламентського оратора і досьвідченого юриста. Минаючи промови д-ра К. Левицького і Д-ра Трильовського, виголошені ними при дебатах «над бюджетового провізориєю», в яких (промовах) вони гостро критикували панування польської шляхти в Галичині, певну сенсацію зробила промова В. Будзиновського в справі переслідування міністром фінансів Коритовським чиновиків за політичні переконання. Будзиновський вміло скористав з цієї справи і звязав її з цілою сістемою польського панування в Галичині. Головним лейт-мотивом цієї промови було вияснити неможливі обставини, в яких доводиться жити при польському пануванні українському народові, і подати певну апологію тому методові боротьби проти цього панування, який пропагував впродовж довгих років в своїх брошурах Будзиновський і який, на його погляд, являється цілком природним і логічним для галицьких обставин, цеб-то—апологію террора. Промова Будзиновського, головно тими іллюстраціями, які він наводив до загальної картини «польсько-шляхотської» господарки в краї, зробила досить велике враження на парламент, а в прессі польській викликала новий поход проти українців і обвинувачування їх в новій гайдамаччині.

Окремо стоїть діяльність українських соціал-демократичних послів в парламенті. Як згадано було вже, діяльність ця стояла в гармонії

з діяльністю спільного соц.-демократичного клубу, в якому українські соціал-демократи мали свою національну группу. Обидва депутати внесли три наглі внесення, одно допомогове, дванадцять інтерпеляцій і в десятьох випадках особисто інтерпелювали представників центрального правительства.

З-поміж внесень варто зазначити внесення в справі заложення українського університету, яке вони внесли разом з польскими соціал-демократами раніш, ніж внесли його члени українського клубу. Инше внесення, що викликало цілу бурю в парламенті, вчинене було с.-д. депутатом Вітиком з приводу ославленних галицьких виборів. Виводячи на чисту воду поводження під час виборів галицької шляхти, Вітик паралельно зачепив союз останньої в парламенті з антисемитським клубом і своїм виступом придбав собі досить гарну славу.

Такою в загальних рисах є діяльність українських послів в парламенті Австрії. Як бачимо, вона має добрі наміри і одзначається тенденцією певної продуктивности та працьовитости. Посли з Австрійської Украіни справді, в міру своїх переконань та світогляду, хотять виконати ті обовязки, які лежать на них, як на заступниках свого безправного з багатьох боків народу. Ми зазначили ті негативні факти, які мали місце в діяльности українського представництва в парламенті. З другого боку ми не можемо не згадати про одну з позитивних рис, яка кидається на очи, і може в певній мірі свідчити про поважне відношення членів представництва до своїх обовязків, як послів народних. Ця риса—постійне прислухання до голосу народа, піддержування живих звязків з своїми виборцями, а через них і з цілими массами української людности. Виявляючись в формі внесення ріжних інтерпеляцій, заяв, прохань, частих поіздок послів в свої виборчі округи, в улаштовуванню посольських віч і т. и., вона свідчить про високий рівень порядности і поважности українського представництва в парламенті і до певної міри може бути за гарантію неможливости з його боку ріжних «скоків» та «кроків», невідповідних інтересам виборців.

На прикінці мусимо зауважити ще одну рису, яка кидається на очі при перегляді парламентської діяльности українських послів. Це—

тенденція використати парламент, як агітаційну трибуну для національної ідеї, а свої поїздки в виборчі округи—в цілях організації народних сил для боротьби за національні права. І те і друге є живими і актуальними питаннями для українського життя в Австрії. Йдучи назустріч цим потребам, українські парламентські посли виявляють, що вони розуміють ці завдання і по змозі реалізують його.

С. Петлюра.

Од редакції.

Журнал «Україна», що виходить з року 1907 замість «Кіевской Старины», складається з двох частин, які будуть входити у кожну щомісячну книжку. наукової та літературно-публіцистичної.

В частині *науковій* друкуються: самостійні праці з української історії та усякі матеріали до неї, як то: особливо цінні історичні документи, мемуари, хроніки, дневники, записки, спомини, оповідання, біографії, некрологи та характеристики, описи річевих памяток української старовини та замітки про все те взагалі, що дотикається або змальовує народнє життя на Вкраїні, або ж в чому виявляється народня творчість та світогляд, як напр.: необслідовані звичаї релігійні, правові, соціальні і т. и., давні пісні з голосом, незаписані думи, казки, легенди, і т. и.; бібліографичні звістки про нові видання в Россії і загранницею, книжки та статті, які дотикаються минулого і сучасного життя України, з критичними увагами про них.

В частині *літературно-публіцистичній*, крім української беллетристики, подаватимуться статті про сучасні питання, особливо ж про ті, що мають звьязок з життям України.

Статті, як в першій, так і в другій частині, друковатимуться *українською мовою*, але для тих авторів, яким важко поки що писати по українському, залишається право подавати свої праці *мовою россійською*.

Журнал буде виходити щомісяця книжками аркушів в 10—12.

Рукописи, надіслані у редакцію для друку, коли буде потреба—скорочуватимуться та змінятимуться. Рукописи, які узнано буде до друку непридатними, зберегаються в редакції шість місяців; редакція не бере на себе обовьязку повертати їх авторам своїм коштом.

Редакція просить авторів надсилати книжки та брошюри на рецензію.

„УКРАІНА“

виходить в 1907 р. коло 15 дня кожного місяця книжками в 10—12 аркушів. В міру потреби додаються портрети та малюнки.

ПЕРЕДПЛАТА НА «**УКРАІНУ**» В 1907 РОЦІ:

за 12 книжок з **доставкою—7 карб.**, а **без доставки—6 карб.**,

за границю—9 карб.

Адреса редакції: КИЇВ, ТРОИЦК. ПЛОЩ., НАРОДНИЙ ДОМ.

Редакція бере на себе одповідальність за акуратну доставку журнала тільки перед особами, що передплатили його в редакції або в книжному магазині «Кіевской Старины» (Безаковская. 8).

Як що передплатник котроїсь книжки журналу не одержить, то повинен зараз же, як одержить дальшу книжку, повідомити редакцію прте, що не одержав, попередньої додавши посвідчення місцевої почтовоо контори

В 1907 р. редакція «Украіни» видає «Словарь украінського язика», зібраний редакцією журнала «Кіевская Старина». Цей «Словарь», під редакцією Б. Грінченка, заслужив 2-у Костомаровську премію від Россійської Академії Наук. Весь «Словарь» буде уміщатись на 150 друкованих аркушах середнього октава. Поділений він буде на 4 томи. **Ціна за всі томи—7 карб.**, а для передплатників журнала «Украіна» — **5 карб.**, коли гроші ці будуть вислані разом з передплатою на журнал. Кожний том висилатиметься передплатникам зараз після виходу його з друку.

В редакції продаються комплекти «Кіевской Старины» за роки 1883, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1904, 1905 і 1906 по 6 карб. за 12 книжок, а з пересилкою—7 карб. Коли куповатиметься за всі роки—30% скидається. Окремі книжки журналу по 1 карб.